

Розділ 13. Реміснича освіта на Правобережній Україні (др. ПОА. XIX - 10-ті рр. XX ст.)

13.1. Соціально-економічні умови становлення ремісничої освіти

Процес реформування системи освіти в українській державі передбачає внесення відповідних інновацій у всі структурні компоненти освітнього простору, з одночасним збереженням накопиченого позитивного досвіду діяльності навчальних закладів різного рівня, зокрема й у системі професійно-технічної освіти.

Сучасний стан системи освіти в Україні виявляє значну перевагу вищої освіти над середньою професійно-технічною, що призводить до нестачі кваліфікованих робітничих кадрів в умовах модернізації соціально-економічного простору України. Модернізація вітчизняної системи освіти передбачає не відкидання, а використання існуючого історичного досвіду з урахуванням кращих його надбань. Актуальність вивчення історії ремісничої освіти полягає також у тому, що: по-перше, ремісничі навчальні заклади входили до структури відновлення кваліфікованої робітничої сили, задовольняючи потреби суспільства й особистості в різноманітних професіях; по-друге, реміснича освіта стала структурним компонентом єдиної системи освіти в державі; по-третє, ремісничі навчальні заклади в Україні реалізували соціально-захисну функцію стосовно дітей та молоді з соціально незахищених прошарків населення.

На Правобережній Україні у другій половині XIX - на початку XX століття завдяки спільним зусиллям державних освітніх органів, місцевих громад та приватній ініціативі було створено систему професійно-технічної освіти, до якої входили й ремісничі навчальні заклади. Аналіз цього феномена залишається актуальним і сьогодні, враховуючи реформаційні процеси в українському соціально-економічному просторі та в системі освіти нашої держави. Потребує значних науково-педагогічних та організаційних зусиль розвиток профорієнтаційної роботи й працевлаштування сучасних випускників училищ і коледжів, відчувається нестача професійно підготовлених педагогічних кадрів у системі професійно-технічної освіти.

Загалом же досліджуваний період характеризувався тим, що у другій половині XIX століття територія Російської імперії стала простором кардинальних соціально-економічних перетворень, які спричинили значну нестачу кваліфікованих робітничих кадрів. Реформи Олександра II 60-70-х рр. XIX століття стали поштовхом для розвитку промислової освіти загалом і ремісничої - зокрема. У результаті соціально-економічних змін кінця XIX століття було створено сучасну крупну промисловість, економіка капіталізувалася за зразками європейських держав.

Тому, зважаючи на сучасну соціально-економічну ситуацію в державі, виникає потреба об'єктивного різнобічного переосмислення досвіду професійно-технічної освіти минулих століть, у тому числі й ремісничої освіти в Україні в другій половині XIX - на початку XX століття.

Як правило, у відомих наукових дослідженнях значна увага приділяється аналізу світської й духовної вищої та середньої освіти; досить значна кількість досліджень присвячена розвитку народних шкіл та підготовці вчителя, а що стосується ремісничої освіти, то таких досліджень значно менше, а систематизованих з науково-педагогічної точки зору взагалі не виявлено.

Аналіз історичних документів дозволяє стверджувати, що становленню ремісничої освіти на Правобережній Україні досліджуваного періоду сприяли певні передумови, які ми окреслили як соціально-економічні, соціокультурні, нормативно-правові (загально-організаційні). Серед чинників, які визначили швидкий розвиток усієї системи професійно-технічної освіти у другій половині XIX століття, більш вагомими, безперечно, є **соціально-економічні**: розвиток промисловості й торгівлі, велике залізничне будівництво, запровадження елементів капіталістичного виробництва в сільському господарстві в другій половині XIX століття. Натомість наявна система професійної підготовки робітничих кадрів не мала ознак системності, оскільки в державі не існувало планового підходу до організації цього процесу. Ремісничі, технічні, промислові училища й школи відкривалися з громадської ініціативи і найчастіше на кошти громади (чи приватні пожертви) й існували протягом довгого часу. Найбільш активною у цьому контексті виявилася єврейська громада, яка засновувала ремісничі школи по всій смузі осілості⁶⁸⁵.

Спеціалізація ремісничих навчальних закладів визначалася, насамперед, потребами промислового розвитку регіону. Так Південь України потребував ремісничих навчальних закладів видобувного і машинобудівного спрямування; Центр - машинобудівного; Правобережжя - сировинно-переробного.

⁶⁸⁵ Крузе 3. 3. Условия труда и быта рабочего класса России с 1900-1914 гг. / 3. 3. Крузе. - Л., 1981. - С. 293-306. *Николаева Т. М.* Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX - поч. XX ст.) / Т. М. Николаева // Український історичний журнал. - 2005. - № 1. - С. 82-96. *О содержании Одесского девичьего ремесленного еврейского училища за счет местного коробочного сбора.* - ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 198. - Спр. 380. - 1860. - Арк.1-22. *Об учреждении в г. Николаеве среднего механико-технического училища с низшей при нем ремесленной школой* // Циркуляр по Одесскому учебному округу. - Одесса : Типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дела (Пушкинская, собств. дом № 20). - 1901. - № 10. - С. 497. *Сведения о средствах, необходимнх для содержания ремесленных училищ.* Александровский уезд. - ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. - Спр. 723. - 1886. - Арк. 10,12-13. ""

Промисловці й купці погоджувалися на заснування ремісничих навчальних закладів за власний кошт, найчастіше з метою отримання більш значних прибутків. Так у 1898 році глухівська міська громада звернулася з проханням про заснування ремісничої школи до Н. А. Терещенка, відомого своєю доброчинністю по всій країні. Цей навчальний заклад дійсно було засновано в 1899 році на кошти мецената, але за умови, що половина випускників мали працювати на заводах родини Терещенків⁶⁸⁶.

Окрім соціально-економічних, для створення системи ремісничої освіти велику роль відіграли й **нормативно-правові (органи шпішп-правові)** чинники. Власне, вони з'явилися як наслідок вказаних вище соціально-економічних передумов, тобто були спричинені вимогами великої промисловості. Першим документом, що регламентував діяльність ремісничих класів, шкіл, відділень, стала Інструкція про ремісничі класи 1822 року, в якій працю (у вигляді ремісничих навчальних предметів) було окреслено як загальноосвітній навчальний предмет, покликаний розвивати в учнів спостережливість, охайність, бажання працювати, окомір та вміння працювати з різними матеріалами. У цьому документі було визначено, що після закінчення ремісничого класу учень отримує спеціальне свідоцтво; учні мали займатися працею у вільний від інших занять час⁶⁸⁷.

У 1888 році було прийнято основний документ, що регламентував заснування й діяльність ремісничих навчальних закладів - «Основні положення про промислові училища (середні технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)». Згідно з «Положеннями» всі професійно-технічні навчальні заклади було поділено на три основні групи: для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників у сфері сільського господарства⁶⁸⁸.

До соціально-економічних чинників розвитку системи ремісничої освіти можна віднести і **соніокультурні**, які вплинули на зростання рівня усвідомлення місцевими громадами необхідності заснування ремісничих навчальних закладів як осередків формування грамотної, професійно підготовленої особистості⁶⁸⁹.

⁶⁸⁶ *Ніколаєва Т. М.* Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX-поч. XX ст.) / Т. М. Ніколаєва // Український історичний журнал. - 2005. - № 1. - С. 84.

⁶⁸⁷ *Напольная* книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы, справочные сведения и пр. по школьному и внешкольному образованию народа / [состав. Г. Фальборй, В. Чарнолуцкий]. - СПб. : Типо-Литография Б. М. Вульфа, 1904. - Т. 3 : Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов. - 1904. - С. 1606. і :

⁶⁸⁸ *Ніколаєва Т. М.* Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX - поч. XX ст.) / Т. М. Ніколаєва // Український історичний журнал. - 2005. - № 1. - С. 83-84.

⁶⁸⁹ *Сведения о состоянии ремесленных школ при учебных заведениях Бессарабской дирекции училищ* // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. - 1867. - № 7. - С. 188.

Професійна освіта загалом, і реміснича зокрема, залишалася найбільш вразливим місцем у структурі народної освіти Російської імперії протягом усієї першої половини XIX століття. Головними соціокультурними причинами такого стану речей, на нашу думку, були наступні:

- традиційне ставлення до навчання ремеслу як до суто прикладного виду діяльності, який не потребував ані окремого місця, ані спеціальної системи навчальних закладів, ані професійно підготовлених педагогічних кадрів;
- низький темп розвитку промислових галузей і, як наслідок, відсутність або низький рівень соціального замовлення на велику кількість кваліфікованих працівників у різних галузях промисловості;
- переважання в структурі економіки дрібних виробників товарів та послуг, які навчали своїх власних дітей та окремих учнів основам ремесла;
- відсутність достатнього фінансування системи загалом, а отже, неможливість відведення значної частини коштів на фінансування ремісничої освіти як окремої структурної одиниці освітньої галузі.

Першим законодавчим документом, у якому окреслилося місце та роль ремісничої серед інших видів освіти, стало «Положення про ремісничий навчальний заклад», затверджене Миколою I 13 липня 1830 року. Це, власне, був законодавчий акт для одного навчального закладу, оскільки згідно з ним створювалося Московське ремісниче училище в Німецькій Слободі. Особливість цього документа полягала у тому, що він передбачав навчання в ремісничому училищі дітей із соціально незахищених верств, насамперед, вихованців сирітського притулку - до 300 осіб, щоб «зробити їх корисними членами суспільства, не лише підготовкою з них хороших практичних ремісників, але й освітою, як у справжніх майстрів, з теоретичними, що слугують для вдосконалення ремесел і різних робіт, відомостями, таких, що знають новітні поліпшення в цій галузі й здатних до їх розповсюдження»⁶⁹⁰. Статут цього ремісничого училища було затверджено значно пізніше - у 1868 році. Згодом перше в країні ремісниче училище було реформовано у Московський державний технічний університет. Цей приклад свідчить про поступове наростання потреби у технічній та ремісничій освіті вищого рівня і зростання зацікавленості до регулярної, систематичної ремісничої освіти з боку державної влади.

У 1839 році було введено Положення про реальні класи при гімназіях та повітових училищах, у якому зазначалося, що ці навчальні заклади можуть навчати ремеслу в межах навчальної програми. Відкриті згідно з цим положенням спеціальні ремісничі

⁶⁹⁰ *День в истории* [Електронний ресурс] // Риа новости. - 2006. - № 8. - С. 4. - Режим доступа к газете : <http://rian.ru/history>.

класи й курси були в першій половині XIX століття головним засобом поширення ремісничих знань серед широких верств населення. Водночас стали відкриватися ремісничі навчальні заклади з приватної ініціативи і на приватні добродійні кошти: промислові, морехідні, сільськогосподарські, гірничі, художньо-промислові⁶⁹¹.

У кінці XIX - на початку XX століття мережа професійно-технічних навчальних закладів у Російській імперії значно розширилася. Однак її зростання суттєво відставало від потреб промисловості, транспорту й сільського господарства у кваліфікованому технічному персоналі.

Ремісничі школи й училища готували переважно кваліфікованих робітників для певних галузей промисловості, кустарів та ремісників. Не дивлячись на нормативно-правову плутанину та регіональну специфіку, можна стверджувати, що в досліджуваній період у Російській імперії існували чотири типи ремісничих навчальних закладів:

- ремісничі училища;
- школи ремісничих учнів;
- нижчі ремісничі школи;
- » сільські ремісничі навчальні майстерні.

Слід зазначити, що існували ще й ремісничі відділення та класи при інших видах навчальних закладів. Ремісничі відділення й класи надавали, головним чином, суто технічні знання й уміння, необхідні в побуті або придатні для виконання професійних функцій ремісника чи кустаря для обслуговування потреб місцевого населення. Створення ремісничих класів чи відділень при загальноосвітніх навчальних закладах було позитивним соціокультурним явищем з огляду на те, що це сприяло залученню селянських та робітничих дітей до різних ремесел та роботи в промисловості. Але навчання ремеслу за цих умов і на принципах, які були прийняті в другій половині XIX століття, загрожувало знизити й без того низький рівень загальноосвітньої підготовки дітей з нижчих прошарків населення, як про це справедливо писав К. Ушинський⁶⁹². Тому педагоги та науковці почали виступати проти професіоналізації народної школи, відстоюючи давню «книжну» науку. Наприклад, Третій з'їзд російських діячів у галузі технічної освіти (1903-1904) прийняв резолюцію про професіоналізацію нижчої загальної освіти, де, між

⁶⁹¹ *Об учреждени ремесленных классов при казенных еврейских училищах г. Одессы.* - ДАОО. - Ф. 2. - Оп. 1. - Спр. 422. - 1853. - Арк.3-11. *Об учреждени ремесленных классов при казенных еврейских училищах Новороссийского края.* - ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 193. - Спр. 98. - 1853. - Арк.2-4. *Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. - первая половина XIX в.* / [отв. ред. М. Ф. Шабаева]. - М.: Педагогика, 1973. - С.404-486.

⁶⁹² *Об обучении детей поселян ремеслам.* Херсонская губерния. - ДАОО. - Ф. 7. - Оп. 1. - Спр. 388. - 1862. - Арк. 36-37. *Уи́жский КД. Собрание починений [в іт.] / К. Д. Ушинский ; [редкол.: А. М. Егонин, Е. Н. Медьшский, В. Я. Струминский].* - М.-Л.: АПН РСФСР, 1950. - Т. 2. - 1950. - С.336-338.

іншим, вказувалося: «Російська початкова школа неспроможна без шкоди для свого прямого призначення проводити в народ професійні знання»⁶⁹³. Представників професійно-технічної освіти підтримали й учасники Всеросійського з'їзду з народної освіти (1913-1914).

Ремісничі класи існували, як правило, паралельно з класами ручної праці, а їх відкриття зумовлювалося потребами різноманітних співтовариств, земств, зацікавлених у розвитку кустарної та ремісничої промисловості. Навчання в ремісничих класах здійснювалося переважно майстрами-ремісниками, які не мали професійно-педагогічної підготовки. Процес навчання проходив за відсутності чітко окреслених програм⁶⁹⁴. У цьому зв'язку уроки ручної праці значно вигравали у методичному й педагогічному сенсі, оскільки проводилися, як правило, підготовленим учителем, за стійкими програмами й перевіреними методиками⁶⁹⁵.

Наприкінці ХІХ століття було, врешті, піднято питання про навчання різним видам ремесел дівчат - у межах загальної проблеми жіночої професійної освіти.

Винесення проблеми жіночої професійної і, зокрема, ремісничої освіти було актуальним серед освітніх завдань суспільства у зв'язку із залученням великої кількості жінок до промислового виробництва, що вимагало систематичної їх підготовки до різного роду ремесел. У 1888 році при Міністерстві народної освіти було засновано комісію з питань жіночої професійної освіти. Комісія розробила Положення про типи жіночих професійних шкіл. У 1900 р. при відділенні Вченого комітету з технічної й професійної освіти Міністерства народної освіти було створено спеціальний відділ, який мав координувати діяльність жіночих професійних навчальних закладів, яких на той час по всій країні нараховувалося 129, а учениць вони мали 9920 осіб⁶⁹⁶.

За Положенням про жіночі професійні навчальні заклади передбачалося створення шкіл двох типів:

1. Школи першого типу встановлювали термін навчання сім років. При цьому перші п'ять класів призначалися для загальноосвітніх предметів, а наступні два - спеціальних ремісничих.

⁶⁹³ Резолюции 3-го съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию. -Шб., 1906. -С. 104.

⁶⁹⁴ О состоянии учебного процесса в ремесленных учебных заведениях. Новороссийский край. - ДАОО. - Ф. 42. - Оа. 35. - Спр. 1135. - 1899. - Арк.13-39. Сведетія о состоянии ремесленных классов в городских училищах и сельских начальных школах. Докладная записка. Новороссийский край. - ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. - Спр. 1034. - 1893. - Арк. 48-49.

⁶⁹⁵ О преобразовании колесно-токарного ремесленного класса при Каракуртеком училище в классе ручного труда. - ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. - Спр. 1254. - 1907. - Арк. 22. Сообщество студентов и преподавателей. Раздел: методика преподавания. Обучение, развитие и воспитание личности в процессе кружковой работы и трудового обучения [Электронный ресурс] // [Н. М. Почикеева]. - Режим доступа статья : <http://www.np.vspu.ac.ru>.

⁶⁹⁶ Очерки истории школ и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX - начало XX в. / [под ред. З. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Панахина, Б. К. Тебиева]. - М.: Педагогика, 1991. - С. 124.

2. У школах другого типу термін навчання складав чотири роки з викладанням як загальноосвітніх, так і професійних навчальних предметів протягом усього періоду навчання⁶⁹⁷.

Жіноча реміснича освіта навіть наприкінці XIX століття суттєво відставала від чоловічої. Тому, пропонуючи новий варіант законопроекту про жіночі професійні навчальні заклади для розгляду в Державній Думі Російської імперії, представники вищезгаданого Вченого комітету в 1914 році вказували: «Жіноча професійна освіта в Росії не організована й розвинена вкрай недостатньо. Законоположення, що стосуються народної освіти, не передбачають ані загальних керівних начал, ані способів для поширення й правильної постановки цієї освіти. Існуючі навчальні заклади професійної освіти жінок значною мірою зобов'язані своїм заснуванням переважно приватній ініціативі: відкриваючись і розвиваючись без певного плану, вони залишаються необ'єднаними і, в більшості випадків, не мають ані чітко окресленої мети викладання, ані твердо встановленого навчального курсу, ані відповідної організації, ані прав та переваг»⁶⁹⁸.

Відсталість професійно-технічної освіти загалом і ремісничої зокрема особливо гостро стала відчуватися у зв'язку з початком першої світової війни. У 1915-1916 рр. міністр народної освіти Російської імперії граф П. Ігнат'єв ініціював розробку закону й положення про професійну освіту в країні. Під його впливом почали створюватися трирічні технічні училища, які давали ґрунтовну практичну підготовку. Але короткий час перебування на посту міністра не дав змоги П. Ігнат'єву здійснити реформи професійної освіти, які були продовжені представниками Міністерства торгівлі й промисловості, котрі були зацікавлені в розвитку професійної освіти. Запропонований цим Міністерством проект передбачав створення в країні єдиної системи професійних навчальних закладів⁶⁹⁹.

⁶⁹⁷ Росткова А. И. Из истории женского профессионального образования / А. И. Рослякова // Российские женщины и еврейская культура : матер. V конф., посвященной теории и истории женского движения, октябрь 2001 г. / [сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин]. - СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. - С. 149-157.

⁶⁹⁸ Рослякова А. И. Из истории женского профессионального образования / А. И. Рослякова // Российские женщины и европейская культура : матер. V конф., посвященной теории и истории женского движения, октябрь 2001 г. / [сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин]. - СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. - С. 149-157. Ч

⁶⁹⁹ Антологія педагогічної думки: в 3 т. / [сост. Н. Н. Кузьмін]. - М.: Вища школа. - 1989. - Т.2 : Русские деятели и педагоги народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании. - 1989. - С.61-86. Вовк Л. П. Історія дореволюційної освіти в Україні: [монографія] / Л. П. Вовк. - К.: УДПУ, 1994. - С.121-129.

ТИПИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

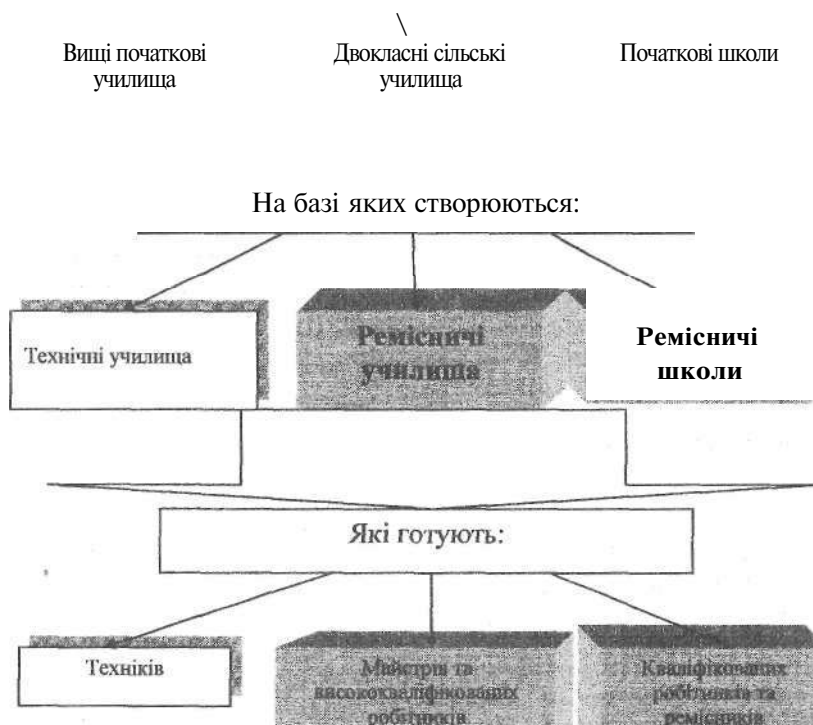

Рис. 13.1. Місце і роль ремісничої освіти у системі професійно-технічних навчальних закладів Російської імперії за законопроектом 1915 року

Законопроект 1915 року мав на меті значне спрощення самої процедури заснування ремісничих навчальних закладів, що уможливило їх створення приватними особами, громадськими організаціями, навчальними закладами, підприємствами.

Загальною рисою всіх згаданих законопроектів стали пропозиції щодо стрімкого збільшення кількості професійних навчальних закладів, впорядкування системи їх діяльності й

поєднання нижчих та середніх технічних училищ в один тип навчального закладу⁷⁰⁰.

Проаналізований нами у ході дослідження масив історичних матеріалів дає змогу встановити три етапи розвитку ремісничої освіти в Україні у другій половині XIX - на початку XX століття:

1) **стихійного розвитку** - 1861-1888 рр., на якому ремісничі навчальні заклади створювалися під впливом регіональних потреб, на кошти місцевих громад чи земств; нормативно-правове поле діяльності таких навчальних закладів тільки починало оформлюватися; єдиної системи професійно-технічної освіти ще не було, і ремісничі навчальні заклади слабо виокремлювалися як окрема ланка системи професійної освіти; ці заклади працювали за індивідуальними статутами, оскільки типового загальнодержавного статуту ще не існувало;

2) **нормативно-правового оформлення** - 1888-1905 рр., що характеризувався зростанням кількості ремісничих навчальних закладів; ускладнилася їх структура; з'явилися перші нормативні акти, що безпосередньо регулювали діяльність ремісничих навчальних закладів, відділивши їх від інших промислових чи технічних; діяльність ремісничих училищ та шкіл стала регламентуватися внутрішніми статутами; розроблялися типові навчальні плани, програми; накопичувалася наукова педагогічна думка в галузі професійно-технічної освіти;

3) **громадської ініціативи** - 1905-1918 рр., на якому значно виросла роль громадських організацій (спілок підприємців, купецьких зібрань, просвітницьких і благодійних товариств, громадських товариств соціального спрямування) у створенні й підтримці ремісничих навчальних закладів; відбувалося наростання ознак системності в розвитку ремісничої освіти в державі; проводилися з'їзди діячів у галузі ремісничої й технічної освіти, які регламентували зміст та специфіку діяльності ремісничих навчальних закладів.

Варто зазначити, що такий поділ на етапи є суто умовним: він детермінувався регіональною специфікою, а також окресленими нами соціально-економічними, нормативно-правовими та соціокультурними чинниками розвитку ремісничої освіти на Правобережній Україні в досліджуваний період.

Складність історико-педагогічного аналізу ремісничої освіти у другій половині XIX століття полягає в тому, що за умови нечисленності таких навчальних закладів ремісничі училища, сільськогосподарські школи, нижчі технічні школи, ремісничі

⁷⁰⁰ Росткова А. Я. Из истории женского профессионального образования / А. И. Рослякова // Российские женщины и европейская культура : матер. V конф., посвященной теории и истории женского движения, октябрь 2001 г. / [сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин]. - СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. - С. 154.

школи й ремісничі класи об'єднувалися в одну групу - промислові училища. З одного боку, така структура ремісничої (чи, скоріше, промислової) освіти дає змогу проаналізувати її не лише стосовно стаціонарних ремісничих навчальних закладів, до яких ми відносимо ремісничі училища й ремісничі школи, а й щодо ремісничих класів та відділень; з іншого боку - вказана структура ускладнює історико-педагогічний аналіз, оскільки почасти на початку ХХ століття ремісничі класи ставали ремісничими відділеннями при технічних та інших навчальних закладах, сільськогосподарські школи зараховувалися до ремісничих навчальних закладів, у сільськогосподарських училищах починали викладати ремісничі предмети тощо.

Одним із найбільш розвинених внаслідок довгої історії свого існування стало *Київське Олександрівське ремісниче училище*, засноване в 1874 р. Прохання про створення такого училища було подане імператорові ще у 1867 році. За його повелінням на заснування училища було передано кошти, зібрані місцевою громадою на побудову врочистої арки на честь відвідання самодержавцем Києва. Окрім цього, училище отримало будинок та 6 тисяч рублів на стипендії учням-сиротам від купця Т. І. Котляревського⁷⁰¹.

За перші 20 років свого існування кількість учнів у ньому сягнула 134 осіб, і училище стало п'ятикласним. Учні були переважно киянами (87 осіб) та приїжджими (47 осіб). Розподіл учнів цього ремісничого училища за напрямками професійної підготовки був такий: слюсарна справа - 67 учнів, токарна - 9 учнів, шорна *-10 учнів, столярна - 40 учнів⁷⁰².

Учні Київського ремісничого училища (як і багатьох інших подібних навчальних закладів у досліджуваній період) були віком від 12 до 20 років; вони закінчили перед цим приходські школи (82 особи) або ж отримали домашню освіту (52 особи)⁷⁰³.

Дегтярівське ремісниче училище було засноване у 1878 році, знаходилося у приміщенні, наданому таємним радником Павлом Галаганом губернському земству. Добродійник пожертвував 19 десятин власної землі під забудову училища, яке стало першим технічним навчальним закладом у губернії⁷⁰⁴.

У 1894 році в училищі навчалось 112 учнів, а утримувалося воно за рахунок різних джерел, а саме: коштів губернського земства (20 тис. руб. щорічно); повітових земств та приватних осіб

⁷⁰¹ *Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебнх заведений округа за 1894 г.* - ЦДДАУК - К., 1895. - С.219.

⁷⁰² Там само. - С.4.

⁷⁰³ Там само. - С.5.

⁷⁰⁴ *Письмо* Г.П. Галагану от М. Лестрового с просьбой сообщить время открытия и программу преподавания Дегтярского ремесленного училища. 12 июня 1878. - ЦДДАУК. - Ф. 1475.-Оп. 1.-Спр. 317.-1878.-ADK.3-4.

(125 руб. щорічно за кожного з учнів); самих учнів, які сплачували по 10 руб. щорічно за навчання; виручки від продажу виробів майстерні й за роботу парової училищної молотилки в економіях регіону⁷⁰⁵. У 1986 році це училище було Переведене в Полтаву і стало називатися *Полтавським ремісничим училищем*.

Курс навчання у ньому був п'ятирічним. Заняття в класах продовжувалися з 1 вересня до 29 червня. Майстерні працювали цілий рік, оскільки учні поділялися на дві групи, кожна з яких мала лише місяць канікул, а інший час працювала в майстернях, яких в училищі було чотири: слюсарна, ковальська, столярна й ливарна⁷⁰⁶.

Після переведення навчального закладу в Полтаву у ньому стали навчати слюсарів, ковалів, ливарників, столярів, а згодом підготовка велася й на художньо-слюсарному відділенні, яке очолив випускник Петербурзької академії мистецтв С. Малов⁷⁰⁷.

Чернігівське Олександрівське ремісниче училище, засноване у 1888 році, утримувалося за рахунок місцевої казни. Почесним його попечителем довгий час був міський голова, відомий добродійник і меценат О. Ханенко; директор цього училища, випускник Московського технічного училища⁷⁰⁸, викладав механіку, фізику, малювання й правопис. Навчально-виховний процес здійснювався на основі статуту, за зразок для якого взяли статут Дегтярівського ремісничого училища. У навчальному закладі учнів навчали кільком ремеслам: столярному, слюсарному, ковальському й токарному⁷⁰⁹!

Харківське ремісниче училище імені Його імператорської величності було відкрите у 1886 р. завдяки добродійним пожертвам штабс-капітана М. Тихоцького (10 тис. руб.), міського гласного Я. Скриннікова (будинок вартістю в 30 тис. руб.), купця Г. Кузьміна (за заповітом залишив училищу 2 тис. руб.). За кілька років було побудовано майстерні, склад, акумуляторну, трамвайне депо. Училище надавало ремісничу освіту за спеціальностями слюсаря, коваля, механіка, столяра. Випускники навчального закладу працювали на заводах та в майстернях Харківської губернії, а також машиністами та помічниками машиніста на залізницях⁷⁰⁹.

⁷⁰⁵ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1894г. - ЦДІАУК.-К., 1895.-С.5.

⁷⁰⁶ Там само. - С.6.

⁷⁰⁷ *Полтавський технікум харчових технологій* : історія виникнення [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://ptxtnuht.pl.ua/index.php>.

Памятная книжка Киевского учебного округа за 1890 г. - Черниговская губерния. - К., 1890. - С.49-74. *Памятная книжка Киевского учебного округа за 1900 г.* - Черниговская губерния. - К., 1901. - С.34-37. *Устав Черниговского ремесленного училища.* - ДАЧО. - Чернигов. - Ф. 229. - Од. збер. 176. - 1892. - С.1-14. *Шари Л.* Чернігівське виборне управління: здобутки в царині освіти (70-90-ті роки ХІХ ст.) / Л. Шара // Сіверянський літопис. - 2006. - № 2. - С. 24-34.

⁷⁰⁹ *Богатчук С. С.* Залізничний транспорт України у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. (Соціально-економічний аспект): автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / С. С. Богатчук. - К., 2000. - С.13.

Богодучівське ремісничє училище, відкрите у 1892 р., на земські кошти надавало ремісничу освіту за спеціальностями чоботаря, чинбаря, млинаря. У місті *Лебедине* земством було відкрите *ремісничє училище* для викладання столярно-токарного, корзиночного та чоботарного ремесел; у селі *Штеповка- ремісничє училище* для викладання ковальського та слюсарного ремесел; у селі *Будники казенна сільська учбова реміснича майстерня* для навчання по догляду та виготовленню сільськогосподарських знарядь і машин; у селі *Межиріччі - гончарна майстерня* зі зразковим горном і т. д.⁷¹⁰.

Історичні дані свідчать, що у 1901 році в Харківській губернії нараховувалося вже 12 ремісничих училищ.

Михайлівське ремісничє сільськогосподарське училище було засноване в 1890 році на кошти Івана Николовича Терещенка при Іскринській економії в Сумському повіті Харківської губернії. Учні отримували навички ведення сільського господарства, а також ремесел, що обслуговували цей процес. До училища приймали дітей, старших 14 років. При цьому І. Терещенко утримував переважну більшість учнів власним коштом (серед них було кілька сиріт). Школа була названа на честь сина добродійника, який продовжував нею опікуватися на початку ХХ століття - побудував новий двоповерховий будинок. До 1913 року це училище закінчили 178 чоловік, з яких третина залишилася працювати в маєтках і на заводах сім'ї Терещенків⁷¹¹ и.

У 1903 році на кошти поміщика К. Голубєва було відкрите *Пархомівське ремісничє училище*, яке діяло спочатку при церковно-парафіяльній школі. У цьому навчальному закладі готували механіків парових і нафтових двигунів, молотарок та інших сільськогосподарських механізмів⁷¹². Одним із перших у Російській імперії єврейським ремісничим навчальним закладом стало *Житомирське єврейське ремісничє училище*, засноване у 1862 р., яке надавало відповідну освіту за спеціальностями слюсаря, коваля, столяра⁷¹³.

⁷¹⁰ *Отчет* попечителя Харьковского учебного округа о состоянии учебнх заведений округа за 1897 г. - ДАХАО. - X., Т 898. - С.9-36.

⁷¹¹ *Николаева Т. М.* Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина ХГХ - поч. ХХ ст.) / Т. М. Николаєва // Український історичний журнал. - 2005. - № 1. - С. 87.

⁷¹² *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. - ЦЩАУК. - К., 1904. - С.4-49.

⁷¹³ *Депю* переписки относительно порядка разрешения на открытие как отдельнх ремесленнх училищ,, так и ремесленнх класов при учебнх заведениях ведомства Министерства Народного Просвещения. - ЦЩАУК. - Ф. 707. - Оп. 35. - Спр. 7. - 1869. - Арк. 1-12. *Положение* о Житомирском еврейском ремесленном училище // Сборник Постановлений по Министерству народного просвещения. 29 июля 1861 г. - СПб., 1865. - Т. 3 : Царствование императора Александра И. 1855-1864 гг. — 1865. - С. 311—319.

Реміснична освіта в Катеринославі поклала початок усій системі освіти цього міста, оскільки першим навчальним закладом тут стала реміснична школа при літейно-гарматному заводі. Її метою була безпосередня підготовка учнів до роботи на підприємстві. Школу було засновано у 1815 році й називалася вона гірничою. З 1881 року, коли Катеринослав став повітовим містом, у ньому стали з'являтися міські училища з різним терміном навчання. Окрім загальноосвітніх предметів, в училищах допускалося вивчення ремесел, але тільки в позанавчальний час. У 90-ті роки XIX століття ремісничі класи стали відкриватися при багатьох навчальних закладах міста. При їх організації не переслідувалося широких професійно-навчальних цілей, а була спрямованість на надання можливості додаткового заробітку для випускників. Навчання в ремісничих класах було досить ґрунтовним і продовжувалося чотири роки. Його результати представлялися у вигляді власноруч виготовленого виробу, за яким оцінювався рівень умінь та навичок з обраного ремесла. Так учень, який опановував столярне ремесло, повинен був протягом навчального року виготовити один письмовий чи обідній стіл, три круглих столики, одну буфетну й одну книжкову шафу, певну кількість віконниць та ставень. Учні, які готувалися за ковальським і слюсарним ремеслом, повинні були виготовити прилад для зуборізного станка, ваги, замки, ножі дош розколювання цукру⁷¹⁴.

У 1867 році було засновано *Єлисаветградське безкоштовне релігійно-грамотне училище*. Заслуга в його створенні належить викладачу Єлисаветградського кавалерійського училища М. Ф. Федоровському і дружинам офіцерів училища О.М. Резановій та О.І. Некрасовій. В училищі від часу створення працювало 12 учителів, навчалось 180 учнів. Діяльність цього навчального закладу регламентувалася власним Статутом, у якому зазначалося, що училище створене з метою навчання майбутніх ремісників «з середовища російського населення, в якому ремесел переважно взагалі немає, і дати християнське, моральне й практичне виховання тим дітям з найбідніших верств населення, які, залишившись без нагляду й засобів до життя, стануть з часом лише тягарем для суспільства»⁷¹⁵. У Єлисаветградському ремісничому училищі навчали столярному, різьбярському, токарному, шорному, чоботарному й палітурному ремеслу; дівчатка вивчали білошвейну справу, дамську моду, гаптування. Учні старших класів вивчали додатково шовківництво й бджільництво, для чого було закладено

⁷¹⁴ *Образование* в Луганске [Електронний ресурс] // Інформаційний портал Луганська. *Образование*. - Режим доступа: <http://www.portal.lg.ua/>.

⁷¹⁵ *Кстінченко НА*. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина XIX - XX століття : [монографія] / Н. А. Калініченко. - Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2007. - С.61-62.

навчальний фруктовий сад «Альгамбра», в якому у вільний від занять час учні працювали, займалися посівом сільськогосподарських рослин і посадкою дерев, їх щепленням⁷¹⁶.

З 1Q05 року в Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі було відкрито п'ятирічне відділення з майстернями для хлопчиків. Результатом навчання могло також бути право на викладання в початкових училищах.

Сам засновник цього ремісничого училища викладав у ньому садівництво й шовківництво, постійно підтримував його фінансово. Деяку частину коштів вдавалося зібрати під час численних концертів, спектаклів, продажу виробів учнів училища.

Історіографічні документи стверджують, що за змістом навчання, майстерністю викладачів та правилами внутрішнього розпорядку це було одне з найкращих ремісничих училищ не лише на Правобережній Україні, а й у всій Російській імперії⁷¹⁷.

Гнединське центральне ремісниче училище Олександрівського повіту Катеринославської губернії було відкрите внаслідок плідної діяльності засновано 1881 року Товариства поліпшення народної праці. Товариство мало на меті створити мережу ремісничих навчальних закладів для підготовки дітей та молоді до роботи в традиційних для цієї місцевості ремеслах⁷¹⁸.

Варто зазначити, що загалом на Катеринославщині реміснича освіта була пріоритетним об'єктом уваги земської влади. Так у 1869 році губернське земство вирішило в кожному повіті відкрити ремісничу школу. Проте ці плани стали здійснюватися через два десятки років, коли було створене Товариство поліпшення народної праці в пам'ять Царя-визволителя Олександра II⁷¹⁹.

Крім ремісничих училищ, у кінці XIX століття в системі освіти України створювалися й **ремісничі класи**. Ремісничі класи, однак, навіть за умов прагнення досягти відповідного рівня навчання й виховання учнів, не могли дати такої професійної підготовки, як спеціалізовані ремісничі навчальні заклади. Головним гальмом у розвитку ремісничої освіти у таких класах, як вважали самі

⁷¹⁶ Там само.-С.62.

⁷¹⁷ Там само. - С.64.

⁷¹⁸ Михайлова М. В. Общественно-педагогические и просветительские организации дореволюционной России : [монография] / М. В. Михайлова. - М. : ИТП и МИО РАО, 1993. - С.171-184. Пузанов М. Очерки по истории профессионально-технического образования Украинской ССР / М. Пузанов, Г. Терещенко. - К. : Вища школа, 1980. - С.4-5. *Российская педагогическая энциклопедия* : в 2-х томах / [под редакцией В. В. Давидова]. - М. : Большая Российская Энциклопедия, 1999. - Том 2. -1999. - С.329-331.

⁷¹⁹ М. О. Карішев і професійна освіта в Олександрівському повіті Катеринославської губернії [Електронний ресурс] / Р. Р. Марутян. - Режим доступу : <http://www.zsu.zp.ua/>. Михайлова М. В. Общественно-педагогические и просветительские организации дореволюционной России : [монография] / М. В. Михайлова. - М. : ИТП и МИО РАО, 1993.-С.183-218.

освітяни досліджуваного періоду, була нестача матеріальних засобів на обладнання й діяльність навчальних майстерень та проблеми з щорічним утриманням класів⁷²⁰. Низький рівень матеріально-технічного забезпечення ремісничих класів (почасти в них були в наявності лише примітивні інструменти й приладдя), відсутність спеціальних приміщень для навчальних майстерень, а також складність, а іноді й неможливість забезпечити процес навчання спеціально підготовленим майстром - стали головними перешкодами в розвитку ремісничої освіти в класах при загальноосвітніх навчальних закладах.

. Таблиця 13.1

Відомості про ремісничі класи Київського учбового округу в кінні XIX століття

При якому навчальному закладі створено ремісничий клас	Напрямок ремісничої підготовки	Кількість учнів	Примітка
Бердичівське міське двокласне училище	Столярно-токарний, слюсарно-ковальський	31	Трирічний курс навчання; учні виготовляли ліжка, умивальники, вішаки, відра, ножі тощо; крім практичного виготовлення предметів, викладалося технічне креслення (3 год. щотижня)
Бердичівське двокласне початкове єврейське училище	Столярно-токарний	19	Курс навчання трирічний. Учні віком від 12 до 16 років. Бібліотека ремісничого класу в 1896 році нараховувала 9 томів книг.

⁷²⁰ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о еостоянии учебных заведений округа за 1903 г. - ЦЦІАУК. - К., 1904. - С.3.

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
Киево-Плоцьке однокласне приходське чоловіче училище	Палітур- ний, картонаж- ний	?	Заняття відбувалися півдня після обіду. Уроки проводив учитель приходського училища.
Борщагівське двокласне сільське училище	Столярний	?	Навчання проводить фаховий столяр.
Пархомівське двокласне сільське училище	Столярний	?	Навчання проводить фаховий столяр за 7 руб. щомісяця. У майстерні не вистачає інструментів.
Ружинське двокласне сільське училище	Столярний	?	Навчання проводиться під керівництвом учителя цього училища.
Таганчеське двокласне сільське училище	Столярний, шорний	48	Учні виготовляють стілці, столи, табуретки, шафи, вішаки, рамки для ікон і картин, віконні рами та ін.; шують чоботи, черевики і туфлі, а також ремонтують взуття. Не вистачало інструментів для навчання ремеслу.
Смілянське приватне двокласне початкове училище	Слюсарний, токарний, палітурний, різницький, покрівель- ний, випилю- вальний	34	Ремісничий клас засновано при цукрово-рафінадному заводі графів Бобринських в м. Сміла Черкаського повіту. Училище спрямоване на підготовку хлопчиків до вступу в технічні й комерційні училища.

		4	
Мурафське двокласне сільське училище	Коваль- сько- слюсар- ний, столярно- ^гокарний^ Столярний	22	Ремеслу навчаються всі бажуючі, котрі підходять по віку.
Проскуршське двокласне міське шлище_ Балтське однокласне початкове єврейське училище	Столярно- токарний		Навчання ремеслу проводиться 2 години на день. Викладачів два: один викладає столярно-токарне ремесло, інший - <u>технічне креслення.</u> Викладання проводить учитель училища.
Боришківське однокласне <u>народне училище</u> Заславське двокласне міське училище	Палітурний Столярно- токарний		Кошти ремісничого класу досить обмежені, тому виробів учні виробляють небагато.
Могилівське однокласне початкове єврейське училище	Слюсарно- коваль- ський, столярний	26	Учні виготовляли: столи, етажерки, вішаки, ліжка, стільці, балконні решітки, висячі й внутрішні замки, сікачі, машинки для рубання цукру, складні столи й стільці, вмивальники, ваги, ліжка.
Житомирське однокласне міське приходське училище	Столярно- токарний, коваль- сько- слюсар- ний, цегельний	38	Вироби учнів виготовляються як на замовлення, так і для вільного продажу. Учнівські вироби під час публічного акту виставляються в залі міської управи, де всі бажуючі могли їх <u>купувати й оглядати.</u>

Продовження таблиці 1

1	2	3	4
Кременецьке 5 • однокласне початкове єврейське училище	Палітурний	15	Учні працюють переважно на виконання приватних палітурних замовлень.
Межирічеське однокласне початкове сільське училище	Шорний, чоботарний	37	Учні виготовляють черевики, чоботи та інші прості предмети зі шкіри.
Рівненське однокласне початкове єврейське училище	Столярно- токарний, палітурний	19	У палітурному класі виготовляються зошити, папки, портфелі й деякі картонажні вироби.
Острозьке однокласне початкове училище	Слюсарно- ковальський	13	Утримується за рахунок місцевої єврейської громади.
Сваромське двокласне сільське училище	Столярний	15	Виготовляли лави, шкільні дошки, шафи.
Кирилівське сільське однокласне училище	Шорний	р	Засноване на кошти попечителя училища Ф. М. Гузарського.
Милорадівське сільське однокласне початкове училище	Столярно- токарний	11	Матеріали для роботи класу придбано місцевим земством.
Березово-Лукське сільське однокласне початкове училище	Швацький	10	Учні виробляли простий селянський одяг.
Петровське двокласне сільське народне училище	Швацький	23	Виготовляли верхній селянський одяг та білизну.
Кустоловське сільське однокласне народне училище	Столярний	6	
Білоцерківське двокласне сільське училище	Швацький	16	Матеріали для шиття й приладдя придбано за рахунок почесного блюстителя училища.

Окрім того, у ремісничих класах відводилося менше годин на вивчення ремесла, аніж: в спеціалізованих ремісничих навчальних закладах. Особливо це впливало на вивчення учнями креслення, малювання, спеціальних технічних предметів. Керівники

загальноосвітніх навчальних закладів та училищне начальство в різних учбових округах вважали, що збільшення асигнувань на розвиток ремісничих класів мало дати хороші результати в ремісничій підготовці учнів, а також заохотити приватних осіб до збільшення пожертв на підготовку учнів до певного виду професійної діяльності⁷²¹.

Незважаючи на існуючі перешкоди, кількість ремісничих класів протягом другої половини XIX - початку XX століття помітно зростала. Так попечитель Київського учбового округу писав, що в 1904 році може бути відкрито 10 нових ремісничих класів. У цей час в окрузі існувало вже 47 ремісничих класів, а саме:

- при міських і сільських народних училищах - 34⁷²²;
- при єврейських училищах - 13⁷²³.

Серед типових ремесел, яким навчали в системі ремісничої освіти досліджуваного періоду, в ремісничих класах переважали столярно-токарне (19 відділень і класів), слюсарно-ковальське (11 відділень і класів), що пояснювалося необхідністю знань саме таких ремесел у сільському господарстві⁷²⁴.

Учнями ремісничих класів і відділень ставали переважно учні тих училищ, при яких засновувалися вказані класи. У 1904 році в ремісничих класах по Київському учбовому округу налічувалося 856 учнів.

Про деякі ремісничі класи й відділення, що були створені й діяли протягом досліджуваного нами періоду, збереглися більш повні відомості. Так при *Єрешковському* двокласному сільському училищі Сквирського повіту було засновано у 1899 році столярно-токарний ремісничий клас, у якому навчалися учні першого й другого класів. Навчання цьому ремеслу, як свідчать історичні дані, мало практичне сільськогосподарське спрямування, а метою було навчити дітей виготовляти й ремонтувати нескладний сільськогосподарський інвентар. Майстер, який викладав учням

⁷²¹ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. - ЦЦАУК. - К., 1904. - С.3-4. *Zasztowt L. Polskie szkotki ludowe na Ukrainie w latach 1905-1914 / L. Zasztowt // Rozprawy z dziejow oswiaty. - 1990. - Т. XXXIII / 90. - S. 87—101*

⁷²² *Годовой отчет* о состоянии училищ, подведомственных дирекции училищ. - ДАЖО. - Ф. 71. - Спр. 981 - Арк.9. *Годовиш* отчетм учебных заведений Вольшской губернии (1843-1844 гг.), (1864-1866 гг.), (1868-1870 гг.). - ДАЖО. - Ф. 71. - Оп. 1. - Спр. 649. - Арк. 7-Ю *Дело* управления Киевского Учебного Округа об откритии ремесленных классов при 2-классных и одноклассных училищах. - ЦЦАУК. - Ф. 707. - Оп. 225. - Спр. 51. - 1874.-Стіл 3.-Арк.12-19.

⁷²³ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. - ЦЦАУК.-К., 1904.-С.4.

⁷²⁴ Там само. - С. 5.

ремесло, мав практичну підготовку, а учнів у 1903 році нараховувалося 48⁷²⁵.

Столярно-токарний клас при *Бердичівському* двокласному єврейському училищі було створено у 1891 році. Він утримувався за рахунок: свічного збору (100 руб.); коробкового збору (400 руб.); 100 руб. надавав тимчасовий комітет з розповсюдження серед євреїв ремісничої освіти. Але найбільше коштів на діяльність класу надходило від продажу виробів (меблів) самих учнів⁷²⁶.

При *Фастівському* двокласному сільському училищі було засновано клас слюсарно-ковальського ремесла, який існував на кошти самого училища. Учитель-майстер мав ремісничу освіту, а учнів у 1903 році було 16.

Столярне й шорне відділення при *Таганчеському* двокласному сільському училищі Канівського повіту існували з 1882 року, учнів у 1903 році було 29.

Столярне й ткацьке ремісничі відділення при *Райгородському* двокласному сільському училищі існували за рахунок пожертви почесної блюстительниці училища В.М. Ханенко, яка найняла для цього досвідчених майстрів. Як зазначав попечитель учбового округу, «навчання ткацькому ремеслу, такому необхідному в селянському житті, при співчутливому ставленні засновниці, повинно дати хороші результати й стати прикладом для інших училищ»⁷²⁷.

Ремісничі відділення, створені наприкінці XIX століття при *Мартиніванівській та Онуфрїївській* земських школах Олександрійського повіту Херсонської губернії, навчали дітей столярної й токарної справи. Мартиніванівське відділення створювалося за ініціативи землевласника І. Горовиця, який побудував для нього приміщення, придбав власним коштом навчальне приладдя, літературу, верстати. Учні, окрім виготовлення предметів домашнього вжитку, проводили ремонтні роботи⁷²⁸.

Ремісничі відділення при *Хотинському повітовому училищі* було відкрито у 1865 році, тут готували за спеціальностями: столярне, токарне, шкіряне виробництва. А в 1866 році було відкрите ще чоботарне та черевичне відділення, завдяки чому кількість учнів зросла з 50 до 80 чоловік, із них токарів - 18, столярів - 24, римарників - 16, чоботарів і черевичників - 22. Учні виготовляли різного роду меблі, саквояжі, чемодани, портмоне, токарні вироби, вази, черевички та чоботи. Навчання проводилося протягом року, по чотири рази на тиждень після обіду: літом по 3 - 6 годин, зимою по 2 - 4 години. Це відділення було відкрите на кошти від спектаклів, що

⁷²⁵ Там само.-С.8.

⁷²⁶ Там само.-С.8.

⁷²⁷ Там само. - С.9.

⁷²⁸ *Калінічежо Н. А.* Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина XIX - XX століття: [монографія] / Н. А. Калшіченко. - Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. - С.65.

готувалися учнями училища. Його діяльність забезпечувалася також за рахунок реалізації речей, які виготовлялися учнями⁷²⁹.

У 1901 році ремісничі відділення були відкриті при *Новгородківській та Інгужам'янській* земських школах у Єлисаветградському повіті, де навчали садівництву, городництву та кільком основним ремеслам - гончарному, кравецькому, столярно-тюкарному, ковальському⁷³⁰.

На початку ХХ століття дедалі частіше стали створюватися **жіночі ремісничі навчальні заклади**. Так у Києві в 1878 році було засноване Олександрівське жіноче ремісниче училище зі своїм особливим статутом, про що в архівних документах зазначено: «зміст Статуту училища полягає в наступному: назва училища надається в пам'ять позбавлення Государя від загрози 2 квітня 1879 року і має на меті надати засоби до навчання дітей жіночої статі грамоті, корисним ремеслам і домогосподарству. В училище приймаються приходяться й пансіонерками переважно діти загиблих і поранених у російсько-турецькій війні 1877 року. Предметами навчання понад загальноосвітні є такі: елементарні відомості про догляд за домашніми тваринами, шовковичними черв'яками, бджолами, садом і городом, гігієна, креслення, малювання, наскільки це необхідно для вивчення ремесла. Обсяг викладання - у межах двокласного міського училища міністерства народної освіти. Окрім того, в училищі навчатимуть: шовківництву, швейному й чоботарному мистецтвам і виготовленню капелюшків, а також пранню білизни, фарбуванню тканин, приготуванню їжі тощо... в училищі вчити дітей з 12-річного віку протягом трьох років»⁷³¹.

У другій половині ХІХ століття планувалося створити кілька типів жіночих професійних шкіл, серед яких і школи, що надавали ремісничу освіту:

1. Школи із загальноосвітнім курсом в обсязі початкового училища й викладанням рукоділля.
2. Школи з підвищеним рівнем початкової освіти та наданням професійної освіти - ремесла модистки, білошвейки, швачки і т.д.
3. Школи, що одночасно давали і загальноосвітню, і ремісничу освіту і мали як загальне, так і ремісниче відділення. У ремісничому відділенні близько 80% часу відводилося навчання ремеслам.
4. Ремісничі жіночі школи для навчання дорослих жінок, які завершили навчання в початковому училищі й могли стати швачками, гаптувальницями тощо⁷³².

⁷²⁹ *Сведения о состоянии ремесленных школ при учебных заведениях Бессарабской дирекции училищ // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. - 1867. - № 7. - С. 178-182.*

⁷³⁰ *Калітченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина ХІХ - ХХ століття: [монографія] / Н. А. Калітченко. - Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. - С.66.*

Доклад по ходатайству госпожи Гарнич-Гарнишской об учреждении в Киеве Александровского женского Ремесленного Училища - ЦЦАУК. - Ф. 442. - Оп. 532. - Спр. 158. - 1878. - Арк.2.

⁷³² *Очерки по истории школы и педагогической мысли народов СРСР. Вторая половина XIX века / [под ред. А. И. Пискунова]. - М.: Педагогика, 1976. - С.64-72.*

Жіноча реміснична освіта не випадково стала актуальною в кінці XIX століття. Дедалі більше жінок стали залучатися до виробничої, а не лише домашньої праці, що вимагало певної попередньої професійної підготовки. Водночас із прийняттям «Головних положень про промислові училища» (1888 р.) при Міністерстві; народної освіти було засновано спеціальну комісію з питань жіночої професійної освіти. Попередньо пропонувалося два типи жіночих професійних шкіл. У школах першого типу визначався семирічний термін навчання, з яких: п'ять років загальноосвітньої підготовки і два роки ремісничої. У школах другого типу повинно було вводитися чотирирічне навчання, причому всі предмети (і загальноосвітні, й ремісничі) мали вивчатися одночасно. Ці типи навчальних закладів так і не були реалізовані на практиці, тому жіноча реміснична освіта продовжувала розвиватися стихійно; лише в 1900 році було створено спеціальний відділ МНО, який здійснював керівництво існуючими жіночими професійними навчальними закладами⁷³³.

Документи свідчать, що кількість ремісничих навчальних закладів на початку XX століття невпинно зростала. Так у 1911 р. у п'яти губерніях Київського учбового округу діяло 18 ремісничих училищ і ремісничих шкіл. Щодо ремісничих класів та відділень, то їх кількість відстежити досить складно, оскільки вона постійно змінювалася. Серед зазначених 18 ремісничих навчальних закладів було 4 училища: Київське Олександрійське ремісниче училище (засноване у 1874 році Київським міським управлінням); Полтавське ремісниче училище (засноване у 1878 році, яке належало до відання Міністерства народної освіти Російської імперії); Чернігівське Олександрівське ремісниче училище (засноване у 1888 році); Глухівське імені таємного радника М. А. Терещегаса ремісниче училище (відкрите в липні 1899 року) і 14 шкіл, а саме: нижча реміснича школа при Клинцовському середньому 7-класному технічному училищі (1895 р.); Чорнобильська нижча реміснича школа (1899 р.); Мринська нижча реміснича школа (1900 р.); Остерська нижча реміснича школа (1901 р.); Кагарлицька нижча реміснича школа (1902 р.); Київська нижча реміснича школа (1902 р.); Бердичівська школа ремісничих учнів (1903 р.); Брацлавська нижча реміснича школа (1907 р.); Чеботарська нижча реміснича школа імені Михайла Степановича Іваніни (1907 р.); Ново-Ушицька нижча реміснича школа імені барона

⁷³³ Зессель Н. Х. Женское профессиональное образование и женское профессиональное училище / Н. Х. Зессель // *Семья и школа*. - 1880. - № 14. - С. 120-124. Росткова А. И. Из истории женского профессионального образования / А. И. Росткова // *Российские женщины и европейская культура : матер. V конф., посвященной теории и истории женского движения, октябрь 2001 г.* / [сост. и отв. ред. Г. А. Ийшкин]. — СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. - С. 149-157.

Павла Павловича Местмахера (1908 р.); Кролевецька нижча ремісничка школа (1909 р.); Кам'янець-Подільська нижча ремісничка школа імені Його імператорської величності спадкоємця цесаревича і великого князя Олексія Миколайовича (1910 р.); Житомирська нижча ремісничка школа (1911 р.); Черкаська нижча ремісничка школа (1911 р.)⁷³⁴.

Як свідчать результати аналізу опрацьованих історичних матеріалів, з початку ХХ століття ремісничі навчальні заклади ставали дедалі більш численними, а кількість учнів у них почасти досягала двохсот. Так у Київському Олександрівському ремісничому училищі на 1 січня 1910 року було 170 учнів, які навчалися на трьох відділеннях і могли опанувати одну з п'яти спеціальностей⁷³⁵.

Загалом у 1909 році в Київському учбовому окрузі було 4 ремісничих училища, 1 школа ремісничих учнів, 10 нижчих ремісничих шкіл⁷³⁶.

Як свідчать архівні матеріали, ремісничі училища були переважно самостійними навчальними закладами. Так з усього представленого списку лише одна ремісничка школа діяла при технічному училищі. Однак на початку ХХ століття деякі ремісничі навчальні заклади самі реформувалися у технічні училища; наприклад, Клинцовське ремісниче училище з 1 липня 1902 року було трансформоване у середнє семикласне технічне училище в поєднанні з нижчою ремісничою школою⁷³⁷.

У ремісничих училищах і школах учнів навчали різним ремеслам, наприклад:

- у Київському - слюсарному, ковальському, столярному, токарному, різницькому й чоботарському;
- у Чернігівському - слюсарному, токарному, ливарному;
- у Полтавському - слюсарно-токарному, ковальському, ливарному, столярно-модельно-різницькому;
- у Глухівському - слюсарно-ковальському й столярно-модельному;
- у переважній більшості нижчих ремісничих шкіл - слюсарно-ковальському, столярно-токарному;
- у Кролевецькій - слюсарно-ковальському, столярно-токарному й ткацькому.

⁷³⁴ *Ведомости* о оосгоянии народам* училищ Вольшской губернии. -ДАЖО. - Ф. 71. - Оп. 1. - Спр. 821. - Арк.6-П. *Ведомости*, рапорти, переписка и другие материалы о состоянии учебных заведений Волннской губернии. - ДАЖО. - Ф. 71. - Оп. 1. - Спр. 950. - Арк.7-39. *Ведомость* об учебных заведениях проскируемых на откригае в Киевской губернии (сред. учеб. завед. ремесленне учи-ща, и 4 кд. город, училища). - ЩЦАУК. - Ф. 707. - Оп. 159. - Спр. 61г.- Арк. 4. *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленнх учебных заведений округа за 1911 год.- ЩЦАУК. - К. -.ТипографияТов-ваКушнеревИ, 1912.-0.4.

Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1909 год.-ЩЦАУК. - К. : ТипографияТов-ваКушнерев иК, 1910. -С.5-23.

⁷³⁶ Там само.-С.5-23.

⁷³⁷ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1902 г. - ЩЦАУК. - К. : Тип-я Кушнерев и К, 1903. -107 с.

Загальна структура спеціальностей, що надавалися ремісничими навчальними закладами в Україні, представлена на рис. 13.2.

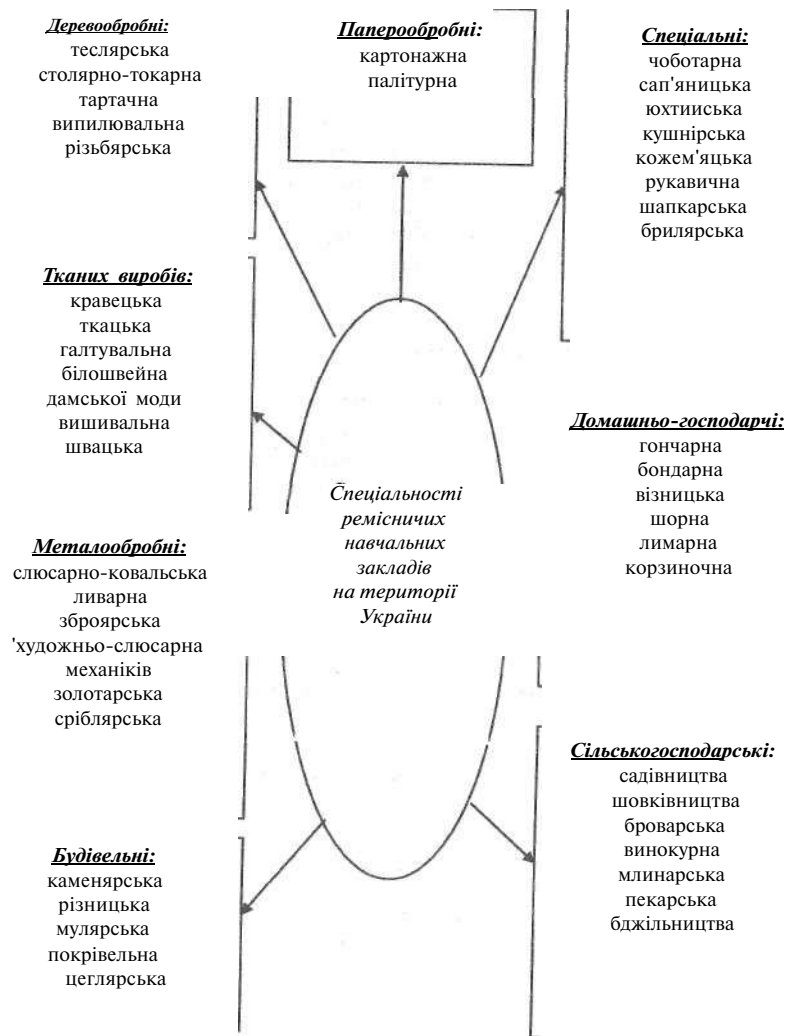

Рис. 13.2. Перелік основних спеціальностей, що надавалися ремісничими навчальними закладами в Україні в кінці XIX - на початку XX століття

Таким чином, проведене дослідження дає змогу констатувати, що створення ремісничих навчальних закладів в Україні мало виражений регіонально-економічний характер і детермінувалося потребами регіону в тих чи інших робітничих кадрах. В останні десятиліття XIX століття в Україні стали активно засновуватися ремісничі класи, які надавали можливість отримати ремісничу освіту разом із загальноосвітньою, що значно полегшувало їх організацію і змістове наповнення.

Як свідчать проаналізовані історичні матеріали, ремісничі училища були переважно самостійними навчальними закладами; натомість на початку XX століття вони могли реорганізовуватися у технічні чи промислові навчальні заклади.

Серед проаналізованих нами навчальних закладів на особливу увагу заслуговує діяльність єврейських ремісничих Класів та шкіл, оскільки вони створювалися, як правило, зусиллями місцевих етнічних громад і були своєрідними чинниками професійної соціалізації дітей єврейської національності. Окрім того, єврейська громада України активно долучилася до розвитку системи професійно-технічної освіти інших рівнів, комерційних та реальних училищ, політехнічних та технологічних вищих навчальних закладів⁷³⁸.

13.2. Особливості підготовки майбутніх ремісників

Навчальний процес у переважній більшості ремісничих училищ та шкіл України в досліджуваній період тривав з 25 серпня до 15 липня, з вихідними днями в неділю, на релігійні та державні свята («табельні дні»), а також на канікули - з 20 грудня до 7 січня.

З 8 по 26 травня щороку в ремісничих навчальних закладах відбувалися «перевідні» іспити. У закладах, де існували ремісничі класи чи відділення, такі «перевідні» іспити узгоджувалися із загальним графіком навчального процесу. Як свідчать звіти попечителів учбових округів, до 1907 року «перевідні» іспити були обов'язковими у всіх класах за всіма предметами; однак згодом учні здавали іспити лише з тих предметів, вивчення яких завершувалося. Після їх проведення у кожному класі учні ремісничих училищ і шкіл продовжували працювати лише в навчальних майстернях⁷³⁹.

⁷³⁸ Іващенко О. М. Євреї Волині: Кінець XVІІІ - початок XX століття / О. М. Іващенко, Ю. М. Поліщук. - Житомир : Волинь, 1998. - С.68-87. *Stanislowski Michael*. Tsar Nicholas I and the Jews. The Transformation of Jewish Society in Russia : 1825-1855 / Stanislowski Michael. - Philadelphia, 5743/1983. - S.103.

⁷³⁹ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных учебных заведений округа за 1911 год; - ЦДІАУК.-К. :ТипографияТов-ваКушнеревИ, 1912.-С.12.

Початок ХХ століття можна співвіднести з активізацією діяльності Міністерства народної освіти, яке визначило коло питань, вирішення яких було актуальним і поліпшувало якість ремісничої освіти в школах. Вивчивши одержані від Міністерства народної освіти пропозиції про стан викладання ручної праці й ремесел у початкових навчальних закладах, відділ Ученого комітету Міністерства з технічного і професійного навчання дійшов висновку, що однією з найістотніших причин, які гальмували розвиток справи, була матеріальна незабезпеченість переважної більшості класів ручної праці та ремісничих відділень у згаданих закладах⁷⁴⁰.

Були й інші причини, до яких можна віднести: нестачу навчального часу, що виділявся на заняття з трудового навчання; необов'язковість вивчення предмета; неможливість забезпечити попит учнів на навчання через відсутність приміщень, належного устаткування, відповідної кваліфікації вчителів і коштів⁷⁴¹.

Навчальна діяльність ремісничих навчальних закладів здійснювалася за традиційною класно-урочною системою. Однак позитивним у цій діяльності, порівняно з іншими навчальними закладами, що існували на теренах України в цей період, можна вважати нижчий рівень формалізму і догматичності в цих закладах, що пояснювалося специфікою методики викладання й організації навчального процесу. Вивчення окремого чи кількох ремесел, практичні заняття зі спеціальних предметів та виробнича діяльність визначали можливість застосування таких форм навчання, як навчальні екскурсії, лабораторні роботи, практика тощо.

• Деякі з ремесел, які вивчалися у межах професійної системи освіти, вимагали особливого підходу до організації процесу навчання і могли відбуватися лише за умови його повної індивідуалізації. Так, наприклад, на навчання дзвонарству (виготовленню дзвонів для християнських храмів) приймалися вже досить дорослі учні, які мали певну практику роботи з інших ремесел, наприклад, роботи з металом, ліплення з глини тощо. Термін навчання при цьому був досить тривалим, а форма визначалася як індивідуальне учнівство⁷⁴².

На особливу увагу, на нашу думку, заслуговує створення у галузі ремісничої освіти особливої форми навчання, яка у всьому

⁷⁴⁰ *Общий план технического и профессионального образования в Империи.* - СПб.: [б. и.], 1884.-С.113-119.

⁷⁴¹ *О состоянии проф. образования в Вольгаской губернии.* Из общего описания Вольшской губернии за 1914-1923гг. - ДАЖО. - Ф. 327. - Оп. 2. - Од. зберіг. 36. - Арк. 92-93.

⁷⁴² *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси: [монография] / Б. А. Рыбаков. - М.-Л.: АН СССР, 1948. - С.520-522. *Топочко П. П.* Давня історія України : навч. посібник : в 3-х т. / [Ю. С. Асеев, В. Д. Баран, Я. В. Баран, С. О. Біляева та ін.]; під ред. П. П. Толочко. - К. : Наук, думка, 2000. - Т. 3: Слов'яно-Руська доба. - 2000. - С.356-361.

світі отримала назву «російської системи». Її створення пов'язане з іменем начальника майстерень Імператорського Московського технічного училища інженера-механіка Д.К. Советкіна. Сутність цієї, на той час інноваційної форми навчання, полягала в застосуванні відомого раніше кустарно-ремісничого методу навчання, яке було зумовлене замовленням ринку виробництва і ринку праці: учні набували професійних навичок, тренуючись на виготовленні різноманітних предметів домашнього й промислового вжитку. Викладачі були вимушені пристосовувати навчальний план до таких запитів і тому позбавлені можливості реалізувати відомі принципи навчання (насамперед, послідовності й системності, як це рекомендували західні й вітчизняні педагогічні теорії). У зв'язку з цим трудові навички не закріплювалися у свідомості учнів з огляду на обмеженість часу їх формування та необхідність виготовляти вироби, що вимагали інших навичок⁷⁴³.

Інженери Советкін та Платонов (котрий також був керівником навчальних майстерень Московського технічного училища) уперше в історії ремісничої освіти (1868 р.) запропонували чітку наукову організацію професійної підготовки: розділити весь процес навчання ремеслу на окремі трудові прийоми й операції з виготовлення предметів. Після їх закріплення учні переходили до виготовлення самого предмета. Щоправда, цей метод можна було застосовувати лише тоді, коли реміснича школа чи училище не залежали безпосередньо від запитів ринку⁷⁴⁴.

«Російська система» привернула увагу західних теоретиків ремісничої освіти. Голова Бостонського технологічного інституту професор Джордж Раніл у 1876 році визнав цю систему найбільш раціональною, що призвело до її широкого застосування у всьому світі⁷⁴⁵.

Методика й організація ремісничого навчання за «російською системою» ґрунтувалася на дотриманні таких вимог:

1) ремісник як спеціаліст своєї справи має добре знатися на своєму ремеслі, до найменших подробиць (професіоналізація);

⁷⁴³ *Антология педагогической мысли: в 3 т. / [Сост. Н. Н. Кузьмин]. - М.: Высшая школа. - 1989. - Т. 2 : Русские деятели и педагоги народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании. - 1989. - С.61-86. Цимринг С. Я. Страницы истории профессионального и технического образования России / С. Я. Цимринг, Ю. С. Кузнецов. - СПб.,-1996.-С.34-39.*

⁷⁴⁴ *Богуславский М. В. Ценностные ориентации российского образования в первой трети XX века / М. В. Богуславский // Педагогика.- 1996. - № 3. - С. 72-75.*

⁷⁴⁵ *Антология педагогической мысли: в 3 т. / [сост. Н. Н. Кузьмин]. - М.: Высшая школа. - 1989. -1.2: Русские деятели и педагоги народного образования о трудовом воспитании и профессиональном образовании. - 1989. - С.61-86. Цимринг С. Я. Страницы истории профессионального и технического образования России / С. Я. Цимринг, Ю. С. Кузнецов. - СПб.,-1996.-С.34-39.*

2) хороший ремісник має вміти реалізувати не лише відомий йому вид ремісництва, а й виконати будь-яку нову роботу, якщо тільки йому надано креслення виробу (наявність спеціальної теоретичної підготовки);

3) кожен ремісник має оцінити вартість замовлення до початку роботи, а після її закінчення - дати повний звіт про використані матеріали й затрати робочої сили (елементарна економічна підготовка);

4) хороший ремісник повинен постійно прагнути до засвоєння нового у своїй справі, пов'язаного з прогресом у промисловості й науці (здатність до самоосвіти).

Засновники нової методики виклали свої пропозиції щодо організації діяльності типового ремісничого училища в Російській імперії за таким планом:

1) приймати дітей до ремісничих училищ не молодших 13 років;

2) вступники повинні мати загальноосвітню підготовку на рівні міського училища;

3) предметами навчання мають бути обов'язково: столярне, токарне та модельне ремесло, а також слюсарне та ковальське;

4) загальноосвітні предмети для вивчення у ремісничих училищах повинні бути наступними: Закон Божий, російська мова, арифметика, малювання як додаток до певного ремесла, технічне креслення, геометрія, елементарні відомості з механіки, технології й опору матеріалів;

5) практичні заняття учнів ремісничих училищ мають визначати головну складову навчального процесу, а тому для них має відводитися по сім годин на день, на інші - чотири години⁷⁴⁶.

На організацію навчально-виховного процесу значно впливала система *фінансування* цих навчальних закладів. Як свідчать звіти попечителів учбових округів, ремісничі училища фінансувалися переважно з трьох основних джерел: коштів державного казначейства; міських надходжень; земських витрат.

Проблема утримання ремісничих навчальних закладів завжди згадувалася у звітному листуванні учбових округів, тому широко представлена в архівних документах. Так у циркулярі міністра народної освіти від 12 вересня 1909 року до попечителя Київського учбового округу йдеться про необхідність детального розгляду кожного ремісничого навчального закладу окремо, якщо він потребує державного фінансування, і щоб «при поданні прохання про відкриття ремісничих класів враховувалося: при якому двокласному, міському чи повітовому училищі передбачається відкрити ремісниче відділення чи клас ремісничої праці; яку кількість учнів і якому ремеслу планується навчати; відомості про

число учнів у місцевих навчальних закладах, що знаходяться на відстані 1-5 верст від школи; відомості про кустарну, фабричну й заводську промисловість даного району з вказівкою про те, якого роду майстрів потребує населення й промисловість; наявність копій постанов міських громад, земств, що сприяють казни у витратах щодо влаштування приміщень, обладнання майстерень і щорічного утримання»⁷⁴⁷.

Щодо сум державного фінансування діяльності ремісничих навчальних закладів, то, як свідчать архівні джерела, рішення про обсяг фінансової підтримки приймалося щороку⁷⁴⁸.

Звіти попечителів учбових округів підтверджують, що найбільшу частку фінансування ремісничих навчальних закладів забезпечували земства (31,3%); за рахунок таких коштів повністю утримувалося, наприклад, Полтавське ремісниче училище⁷⁴⁹. Наступною за значущістю можна вважати фінансову підтримку державної казни (25,8%), далі - міських громад - (21,4%).

Як свідчать досліджені нами історичні матеріали, кошти від замовлень та продажу готових виробів ремісничих навчальних закладів складали запасний фонд цих закладів. Теж 10% коштів від річної суми продажу цих виробів видавалося випускникам ремісничих навчальних закладів у вигляді вихідної допомоги⁷⁵⁰.

Цікавим вважаємо досвід заохочення учнів початкових народних училищ до навчання ремеслу: «Якщо ремісничі класи будуть приймати приватні замовлення, то виручена від замовлень сума буде ділитися так: 50% відраховується на користь курсів, а інші 50% - на нагороди учням, які брали участь у виготовленні замовлення, причому 25% видаються на руки учням, а 25% зараховуються до капіталу учня, який видається йому по закінченню курсу»⁷⁵¹.

Ремісничі навчальні заклади мали різний рівень матеріально-технічного забезпечення. Так Київському Олександрівському ремісничому училищу належало два приміщення, а саме:

⁷⁴⁷ *Циркуляр* Міністра Народного Просвещения А. Шварцева. - ЦДІАУК. - Ф. 707. -- Оп. 256. - Спр. 1. - 1909. - Арк.1-2.

⁷⁴⁸ *Об открытж* Казначейством Киевской Губернии финансирования ремесленных отделений и классов ручного труда при начальных училищах Киевского округа. - ЦЦАУК. - Ф. 707. - Оп. 256. - Спр. 1. - 1906. - Арк.55-57.

⁷⁴⁹ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. - ЦЦАУК. - К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1908.-С.19.

⁷⁵⁰ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных учебных заведений округа за 1911 год. - ЦДТАУК. - К. : Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1912. - С.21.

⁷⁵¹ *Настояняя* книга по народному образованию. Законы, распоряжения, правила, инструкции, уставы, справочные сведения и пр. по школьному и внешкольному образованию народа / [состав. Г. Фальборк, В. Чарнолуцкий]. - СПб. : Тшш-Литография Б. М. Вульфа, 1904. - Т. 3 : Низшие учебные заведения всех ведомств и разрядов. 1904. С.1606.

трьохповерховий будинок, де верхній було відведено для кімнат пансіонерів, класу малювання, приймальної лікаря, кімнат фельдшера, вихователя й завідувача школи; на другому поверсі розмістилися навчальні класи, клас креслення, канцелярія, фізкабінет, бібліотека, вчительська й актовий зал; перший поверх містив збірну кімнату учнів, їдальню, кухню, кладову, склад і квартиру майстра. Зауважимо, що цей опис дає змогу зробити висновок про забезпеченість ремісничого училища навчальними приміщеннями. Окрім того, зі звітів попечителів можна зробити висновок про те, що фактично всі працівники ремісничого училища мешкали на його території - майстри, підмайстри, лікарі, вихователі, навіть завідувач^{7^}. Як правило, майстерні знаходилися в окремих приміщеннях, для навчання ковальському ремеслу існувала окрема кузня.

На початку ХХ століття Міністерство народної освіти розробило спеціальний зразковий план побудови приміщень для ремісничих училищ. Документи підтверджують, що за таким планом було побудовано приміщення для нижчих ремісничих шкіл - Київської, Кагарлицької, Чорнобильської, Мринської, Остерської та ін.⁷⁵³.

З розвитком ремісничих навчальних закладів накопичувалося необхідне обладнання для роботи майстерень, прилади в лабораторіях, книжковий фонд бібліотек тощо. Так у 1912 році попечитель Київського учбового округу констатував, що вартість майна бібліотек, лабораторій, майстерень складала в ремісничих навчальних закладах 31459 руб. Щороку ремісничі училища і школи мали змогу купувати нового обладнання на суму близько 10 тис. руб. При цьому найбільшу цінність, на думку попечителя, в той час складало обладнання майстерень Полтавського ремісничого училища, яке коштувало разом більш як 54 тис. руб., та Глухівського - майже на 20 тис. руб. Таке матеріальне становище пояснюється, найімовірніше, тим, що ці училища були найстарішими на території округу і за довгий час змогли накопичити значну кількість необхідних матеріалів і обладнання для роботи в майстернях і класах⁷⁵⁴.

Ремісничі навчальні заклади певним чином впливали на подальшу професійну діяльність своїх випускників. Відомості про *працевлаштування* своїх випускників у історичних документах і матеріалах подаються не завжди, оскільки цей пункт не був обов'язковим у звітах попечителів учбових округів. Однак вони

Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. - ЦДАУК. - К.: Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1908. - С.6-7.
⁷⁵³ Там само. - С.7.

Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных учебных заведений округа за 1912 год. - ЦДАУК. - К.: Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1913. - С.14.

зазначають, що після закінчення ремісничих навчальних закладів учні обирали роботу, пов'язану з отриманою спеціальністю, тобто йшли на службу в приватні майстерні, на фабрики, заводи, залізниці, в судноплавство тощо⁷⁵⁵.

Оскільки попечительства були створені не при всіх ремісничих, школах та училищах, то пошуком місць майбутньої професійної діяльності займалися педагогічні ради цих навчальних закладів. Для цього кожен випускник ремісничого навчального закладу отримував детальну рекомендацію, яка давала можливість отримати посаду, що відповідала б рівню професійної підготовленості. Попечителі учбових округів відзначали, що випадків, коли випускник ремісничого навчального закладу не може знайти собі місця роботи, було небагато: «Показником співчутливого ставлення громади і закладів до промислових училищ стало поступове зростання кількості учнів у них, що почасти перевищує число вакансій», - писав у 1903 році попечитель Київського учбового округ. Іноді ремісничі навчальні заклади, крім рекомендацій, видавали також одноразові субсидії своїм випускникам для облаштування на місці служби, як, наприклад, Полтавське ремісниче училище на початку ХХ століття⁷⁵⁶.

Ремісничі училища почасти отримували відгуки про роботу своїх випускників після завершення навчання. Так Полтавське ремісниче училище у 1913 році отримало низку позитивних відгуків про своїх колишніх учнів, де відзначалися їх старанність та професійні якості, а також вдячність із пропозицією прислати на роботу випускників подальших випусків⁷⁵⁷. Постійно вели переписку з установами й підприємствами, які стали місцем працевлаштування, також Клишівське й Ніжинське ремісничі училища⁷⁵⁸.

Аналіз наведених вище відомостей дає змогу зробити такі висновки:

- 1) випускники ремісничих навчальних закладів, як правило, влаштовувалися на роботу відповідно до обраної спеціальності;
- 2) навчання в ремісничому навчальному закладі було підставою для продовження освіти в реальному, комерційному чи технічному училищі;
- 3) деякі ремісничі школи (як, наприклад, Глухівська) створювалися для обслуговування потреб певних підприємств - цукроварень, металургійних заводів, судноплавства тощо.

⁷⁵⁵ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. - ЦДДАУК. - К.: Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1908. - С.17.

⁷⁵⁶ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. - ЦДДАУК. - К., 1904. - Арк.35.

⁷⁵⁷ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии ремесленных учебных заведений округа за 1912 год. - ЦДДАУК. - К.: Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1913. - Арк.18.

⁷⁵⁸ Там само. - С.36.

Протягом досліджуваного періоду, разом з розвитком системи ремісничої освіти в Україні, поліпшувалося й *кадрове забезпечення* цих навчальних закладів.

Так, наприклад, у 1909 році кадровий склад ремісничих навчальних закладів був традиційно представлений почесними смотрителями, вчителями-інспекторами, інженерами, законовчителями, викладачами загальноосвітніх, технічних предметів, креслення та малювання, керівниками практичних робіт, майстрами-техніками, завідувачами шкіл та ін.⁷⁵⁹

Склад персоналу ремісничих навчальних закладів був достатньо типовим для Правобережної України, а саме:

- для ремісничих училищ: почесний смотритель, один інженер (він міг бути одночасно й учителем-інспектором), один законовчитель, кілька викладачів загальноосвітніх предметів, один - технічних, 2-3 викладачі креслення та малювання (залежно від спеціалізації училища та кількості учнів), певна кількість майстрів-техніків, а також, по можливості, - наглядачі, лікарі, писарі, бухгалтери тощо;

- для нижчих ремісничих шкіл: почесний смотритель (далеко не завжди), завідувач школи, один законовчитель, 1-2 викладачі креслення та малювання, 1-2 викладачі загальноосвітніх предметів, подеколи - один керівник практичної роботи, 1-2 майстри-техніки та інколи - лікар або наглядачко.

Викладачами ремісничих навчальних закладів працювали люди з різним ступенем освіти, професійним рівнем та стажем практичної професійної діяльності у ремісничих навчальних закладах. Почасти викладацький склад був досить кваліфікованим. Так викладачами Гнедінського центрального ремісничого училища у 80-ті рр. XIX століття були освічені й кваліфіковані спеціалісти: випускник Московського технологічного училища І. Рикачов, кандидат сільськогосподарських наук А. Смирнов, випускник Санкт-Петербурзького технологічного інституту М. Мейер, майстер заводу «Еміль Ліпгарт і К» А. Кураєв та ін.⁷⁶¹ Підготовка викладачів також здійснювалася на спеціальних курсах. Так викладачі рукоділля та ремесел в Одеському учбовому окрузі навчалися на курсах, створених Товариством підтримки жіночої ремісничої

Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебнх заведений округа ЗД1909ГОД.-ЦЦАУК.-К.:ТипографияТов-ваКушнеревК, 1910.-С.5-23.

Об учреждении должности почетного блюстителя при ремесленной школе, существующей при Хопинском уездном училище // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. - Одесса : Типография П. Францева, 1867. - № 5. - С. 195. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебнх заведений округа за 1909 год. - ЦЦАУК. - К.: Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1910. - С.5-23.

Отчет Гнединского ремесленного училища Общества улучшения народного труда в память Царя-освободителя Александра II с 1-го Мая 1887 г. по 1-е Мая 1888 года. - ЦЦАУК. - Александровск, 1888. - С.37,67-68.

освіти, які представляли собою відкритий учбовий заклад для майбутніх учителів рукоділля. Термін навчання складав два роки і був розділений на два класи: загальний та спеціальний. Навчальні предмети, відповідно до програми, були наступні: малювання, методика рукоділля, рахування, товарознавство, гігієна, педагогіка. *У* ремісничих предметів - шиття, викройка суконь та білизни, всі прийоми рукоділля, починаючи з елементарних стібків, ремонту одягу та штопання до самих складних робіт. В'язання панчіх також входило до основного курсу підготовки майбутніх учителів рукоділля. Інші види рукодільних ремесел викладалися за умови достатньої кількості бажаючих оволодіти ними. Навчальні предмети вивчалися за перший рік. На другому році майбутні вчителі вибирали один із видів рукодільного ремесла. Після кожного етапу навчання складалися іспити, а після закінчення курсів видавалося свідоцтво з зазначенням освоєного виду ремесла. Кошти на утримання цих курсів надходили за рахунок щорічних внесків державних установ і приватних осіб та плати за навчання⁷⁶².

Для ефективного управління ремісничими навчальними закладами створювалися *педагогічні ради*, до яких входили всі вчителі, майстри, керівництво училищами й школами, а також почесні попечителі й блюстителі. Наприклад, у 1903 р. педагогічні ради ремісничих навчальних закладів у Київському учбовому окрузі розглядали такі питання:

- обговорення проблем, що стосувалися реалізації на практиці навчальних планів та розподілу годин між загальноосвітніми й спеціальними предметами;
- складання річного плану занять у класах і майстернях;
- оцінка успіхів і поведінки учнів ремісничих навчальних закладів;
- обговорення заходів щодо зростання рівня успішності учнів;
- обговорення загальних педагогічних питань діяльності ремісничих училищ;
- питання забезпечення обладнання училищ і шкіл достатніми матеріалами й обладнанням⁷⁶³.

На загальну організацію навчально-виховного процесу в ремісничих навчальних закладах значно впливала соціально-побутова сфера. Учні ремісничих училищ могли проживати у

⁷⁶² *О подготовке преподавателей и руководителей практических запитий для технических и ремесленных училищ.* Циркуляр. - ДАОО. - Ф. 42. - Оп. 35. - Спр. 1034. - 1893. - Арк. 25-26. *Положение о курсах для приготвленім учительний рукоделий и ремесел* // Циркуляр по Одесскому учебному округу. - Одесса : Типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дела (Пушкинская, собств. дом № 20). - 1901. - № 1. - С. 32-33.

⁷⁶³ *Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебннх заведений округа за 1903 г.* - ЦДІАУК. - К., 1904. - С.27.

батьків, якщо були місцевими мешканцями, або як у пансіонах, гуртожитках, приватних квартирах, притулках, сирітських будинках. Це визначалося, що представлено у переліку місць проживання учнів, їхнім соціальним статусом. Так діти-сироти могли відвідувати ремісниче училище, але перебувати при цьому в притулку або сирітському будинку.

Попечитель Київського учбового округу на початку ХХ століття коментував необхідність заснування пансіонів чи гуртожитків таким чином: «У промислових училищах, особливо в нижчих ремісничих школах, у першій уже час їх існування особливо гостро постало питання про влаштування для учнів гуртожитків. Заняття в училищах починаються дуже рано й закінчуються пізно увечері; учні, що належать переважно до бідного класу населення й мешкають далеко від шкільних приміщень, при нестачі теплого одягу і взуття, мають великі труднощі у відвіданні уроків, і при цьому багато з них протягом цілого дня обходяться без гарячої їжі, вдовольняючись сухим шматком хліба, взятим уранці з дому».

Аналіз історичних матеріалів дозволяє стверджувати, що організація діяльності ремісничих навчальних закладів в Україні у досліджуваній період дедалі більше регламентувалася державними освітніми органами; організація їх діяльності набувала ознак системності й активно обговорювалася в педагогічній пресі, серед громадськості, на засіданнях земств та з^здах. Поступово ремісничі училища та школи ставали повноправними компонентами загальнодержавної системи професійно-технічної освіти, узгоджували свої відносини з іншими учасниками освітнього процесу.

Зміст освіти в ремісничих навчальних закладах України досліджуваного періоду не був усталеним і змінювався залежно від типу ремісничого навчального закладу (училище, школа ремісничих учнів, нижча реміснича школа, ремісничий клас, ремісниче відділення) та його спеціалізації.

Починаючи з 90-х років ХІХ століття, ремісничі навчальні заклади працювали згідно з програмами, затвердженими радою попечителя учбового округу⁷⁶⁴. Міністерство народної освіти затвердило базові навчальні плани й програми 19 грудня 1890 року, їх невиконання обов'язково відзначалося у звітах попечителів учбових округів перед Міністерством народної освіти Російської імперії (щорічно). Проте педагогічні ради ремісничих навчальних закладів мали змогу вносити необхідні зміни до програм і планів, якщо для цього виникала необхідність. Так, наприклад, у 1903 році попечитель учбового округу писав у своєму звіті: «Київське Олександрівське й Полтавське ремісничі училища, ... а також Чернігівське ремісниче училище продовжують без особливих

⁷⁶⁴ Учебные програмні Одесского ремесленного училища обществій «Труд». - ДАОО. ~ Ф. 108.-Оп. 1.-Спр.28.-1902.-Арк.34-38. * s; ,,

підступів ведення навчальної справи за тими ж програмами, причому педагогічний персонал останнього, визнаючи необхідність розширити курс загальноосвітніх предметів і ремесел, склав нову, більш доцільну програму, яка, без сумніву, поставить навчальну й практичну справу училища на потрібну висоту»⁷⁶⁵.

Як свідчать досліджені нами історичні джерела, першим іразком професійного навчання в історії професійно-технічної освіти в Україні досліджуваного періоду, що стосується й навчання ремеслу, стала **предметна система виробничого навчання**, яка Пула запроваджена ще в XVIII столітті. Її сутність полягала в поєднанні виробничої праці з навчанням, а головним результатом навчання вважався сам виріб: молоток, меблі, палітурки, предмети домашнього вжитку, одяг тощо. При цьому учень у процесі навчання виготовляв такі предмети, що й майстер. Навчання ремеслу, таким чином, полягало в просуванні від виготовлення найпростіших до найскладніших предметів. Перевага предметної системи полягала в тому, що учень з перших днів навчання в ремісничому навчальному закладі починав оволодівати технологічним процесом виготовлення ремісничих виробів.

Поступово предметна система ускладнювалася й удосконалювалася: педагоги й майстри розробляли власні прийоми самостійної роботи учнів, застосування креслень і доступної технічної документації у процесі формування професійних навичок ремісника. Проаналізовані нами історичні матеріали дають змогу стверджувати, що у ремісничих навчальних закладах України досліджуваного періоду застосовувалася переважно т. зв. **«речова» система навчання**, яка також зводилася, по суті, до виготовлення в процесі навчання заданих предметів. Тому в багатьох навчальних закладах на викладання спеціальних дисциплін відводилося відносно небагато часу. Вітчизняні педагоги-теоретики виступали за надання ремісничій освіті більш загальноосвітнього характеру. К.Д. Ушинський писав у 1868 р. в статті «Необхідність ремісничих шкіл у столицях» про те, що підготовка майстрів і підмайстрів у ремісничих навчальних закладах позбавить державу від необхідності запрошувати спеціалістів із-за кордону⁷⁶⁶. Згодом, у кінці 60-х рр. XIX століття, група інженерів-механіків Московського технічного училища розробила іншу - **операційну** - систему навчання для ремісничих навчальних закладів. Її сутність полягала у тому, що учні мали оволодівати професійними навичками поступово, наче

⁷⁶⁵ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебнх заведений округа за 1903г.-ЦЩАУК.-К., 1904.-С.42.

⁷⁶⁶ *Ушинський К. Д.* Собрание починений : [в 11 т.] / К. Д. Ушинский ; [редкол. : А. М. Егонин, Е. Н. Медьшский, В. Я. Струминский]. - М.-Л.: АПН РСФСР, 1950. - Т. 3. - 1950.-С.589-597.

відтворюючи весь ремісничий процес за обраною спеціалізацією. У межах цієї системи навчання передбачалося використовувати такі методи навчання, як освоєння комбінацій, оволодіння прийомами й операціями ремісничої діяльності, загальноосвітнє навчання учнів у процесі виготовлення ремісничих виробів тощо⁷⁶⁷.

Отже, головними **характеристиками** як «речової», так і операційної систем навчання в ремісничих навчальних закладах України в досліджуваний період були такі:

1) наслідувальний характер діяльності учнів у ремісничих школах та училищах;

2) визначення: показу і пояснення як основних методів навчання майбутніх ремісників і робітників;

3) урахування терміну тривалості часу для формування ремісничих навичок;

4) залежність рівня організації навчального процесу від умов, створених у кожному окремому ремісничому навчальному закладі;

5) відсутність послідовності у процесі оволодіння прийомами ремісничої майстерності.

Основною формою навчання в ремісничих навчальних закладах України досліджуваного періоду стала **класно-урочна**, що було зумовлено наступним:

1) класно-урочна система передбачала традиційний виклад навчального матеріалу, звичний і зрозумілий для переважної більшості вчителів ремісничих навчальних закладів;

* 2) вона добре узгоджувалася з викладанням ремісничих предметів у ремісничих класах або відділеннях, які створювалися при народних чи технічних училищах;

3) класно-урочна система давала змогу доцільно реалізувати принцип поєднання теорії з практикою і регламентувати навчальний процес протягом навчального року.

Вказаний зміст навчання з початку ХХ століття регламентувався спеціальними розпорядженнями відділу промислових училищ Міністерства народної освіти і визначався відповідними циркулярами. Так у нижчих ремісничих школах, що мали слюсарне й ковальське відділення, пропонувалося встановити зміст навчання, що приведений у таблиці 13.2⁷⁶⁸.

⁷⁶⁷ Цимринг С. Я. Страницы истории профессионального и технического образования России / С. Я. Цимринг, Ю. С. Кузнецов. - СПб., - 1996. - С.34-39.

⁷ О числе часов занятий в неделю в низших ремесленных школах с одним и двумя отделениями и порядке распределения уроков между заведывающими сими школами и мастерами-техниками// Циркуляр по Харьковскому учебному округу. - 1908. - № 12. - С. 14.

Таблиця 13.2

Дисципліни для викладання в нижчих ремісничих училищах, що мали слюсарне й ковальське відділення

Найменування предмета	Кількість навчальних годин по класах				Всього
	II	III	IV	V	
Закон Божий					
Російська мова					
Арифметика					
Технологія ремесла					
Рахунок					14
Креслення					
Малювання					
Загалом	12	12	12	48	32
<u>Праця в майстернях</u>	28	30	32	48	138
Всього	40	42	44	48	174

Зміст навчання столярному ремеслу в нижчих ремісничих школах був приблизно таким, як у слюсарному і ковальському відділеннях⁷⁶⁹. Щодо ремісничих училищ, то вони мали, як правило, п'ять класів. Зміст навчання в них передбачав наявність предметів наукового й спеціального циклу, як це показано в таблиці 13.3⁷⁷⁰.

Таблиця 13.3

Навчальний план Київського Олександрійського ремісничого училища в 1907

Найменування предмета	Кількість навчальних годин по класах					Всього
	I	II	III	IV	V	
1. Наукові предмети						
Закон Божий	1	1	2	2	-	6
Російська мова	2	2	2	2	-	8
Географія	2	1	-	-	-	3
Історія	-	1	1	-	-	2
Арифметика	3	3	-	-	-	6
Алгебра	-	-	2	-	-	2
Геометрія	-	-	2	3	-	5

⁷⁶⁹ Учебный план сельской ремесленно-технической школы. ДАЖО. - Ф. 31. - Оп. 2. Спр. 26. - Арк. 35.

⁷⁷⁰ Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1907 год. - ЦДАУК. - К.: Типография Тов-ва Кушнерев и К, 1908. - С. 11.

Продовження таблиці 13.3

"Найменування предмета	Кількість навчальних годин по класах					Всього
	I	II	III	IV	V	
фізика	-	-	3	4	-	7
Механіка		-	,-	-	2	2
Технологія металів і деревини				2		2
рахунок	-	-	-	1	-	1
Загалом	8	8	12	14	2	44
2. Графічне мистецтво						
Правопис	2	2	-	-	-	4
Креслення	-	6	6	8	-	20
Малювання	5	4	3	8	-	20
Загалом	7	12	9	16	-	44
3. Практичні предмет.и						
"Спів	1	1	1	-	-	3
Праця в майстернях	22	22	22	22	46	134
Всього	38	43	44	52	46	137

Таким чином, навчальний тиждень у нижчих ремісничих школах був завантажений досить серйозно: від 40 до 48 годин. У таких (школах з одним відділенням усі спеціальні й графічні предмети (24 уроки на тиждень) викладав завідувач школи, а майстер (він же заступник завідувача школи) проводив з учнями практичні роботи в майстернях.

Як свідчать наведені дані, на працю в майстернях у ремісничому училищі відводилося найбільше часу - 22 години на тиждень (із загальних 38); а найбільше навчальних годин відводилося для учнів четвертого класу - 52 на тиждень. У п'ятому класі учні більше працювали у майстернях, використовуючи на це ще й літній період - з 1 червня по 15 липня. Щодо пріоритетів у вивченні окремих предметів, то у першому-другому класах найбільше занять відводилося на арифметику, в третьому-четвертому - на фізику. Від трьох до п'яти годин на тиждень учні присвячували малюванню, а в четвертому класі вісім годин відводилося на креслення. Як свідчать архівні документи, практичним заняттям у майстернях присвячувався весь післяобідній час, про що прийняла рішення рада училища, «вважаючи необхідним поступово навчати учнів тривалій та витривалій праці, тобто з 1.30 до 6 години після полудня, з

перервою від 3.45 до 4 години»⁷⁷¹. Зміст навчання мав бути побудований таким чином, щоб, як вважала рада Київського Олександрівського ремісничого училища, дотримуватися «головної думки про необхідність навичок учнів до витривалої праці й простого способу життя»⁷⁷².

Як свідчить аналіз історичних джерел, усталеного розуміння щодо співвідношення теоретичних і практичних навчальних дисциплін у змісті навчання ремісничих навчальних закладів не було. Так автор однієї зі статей у «Циркулярі по Одеському учбовому округу за 1900 рік» писав: «Якщо заводчики нерідко скаржаться на недостатню практичну підготовку учнів деяких зі шкіл, то, з іншого боку, виключно практична підготовка в школі дає таких робітників, які не здатні свідомо ставитися до технічної сторони справи і, будучи поставлені на заводі в інші, аніж у школі, умови, зовсім губляться. ... а нижчий персонал службовців на заводах досить недружно ставиться до учнів шкіл і з особливим злорадством підкреслює всі їхні прорахунки»⁷⁷³.

Методика проведення практичних занять постійно обговорювалася в педагогічній пресі та звітах ремісничих навчальних закладів. Так у Циркулярі відділу промислових училищ МНО від 11 травня 1905 року йшлося про визначення необхідності щоденної присутності керівника практичних занять у майстернях у період суцільних літніх робіт учнів. Дискутувався можливість займатися з ними лише певну частину навчального часу, залишаючи потім їх на наглядачів. Попечитель Київського учбового округу пояснював учителям і майстрам, що вони не лише повинні бути присутніми на всіх заняттях, але й готувати після того майстерні до наступних занять, а також здійснювати необхідні ремонтні роботи для збереження обладнання майстерень у робочому стані⁷⁷⁴.

Міністерство народної освіти окреслило коло питань, які вважалися пріоритетними у визначенні шляхів для поліпшення ремісничої освіти в школах. Вивчивши одержані від Міністерства народної освіти пропозиції про стан викладання ручної праці й ремесел у початкових навчальних закладах, відділ Вченого комітету Міністерства з технічного і професійного навчання дійшов висновку, що однією з найістотніших причин, які гальмували

⁷⁷¹ *Ведомости* о количестве учащихся и преподавателей Киевского Александровского училища. - ЦЦАУК. - Ф. 707. - Оп. 296. - Спр. 112. - Арк. 112.

⁷⁷² Там само. - С.102.

⁷⁷³ *Проект* устройства, организации и оборудования школ керамики в России // Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. - ДАОО. - 1900. - № 1-12. - С. 84-105.

⁷⁷⁴ *Циркуляр* отдела промышленности училищ Министерства народного образования от 11 мая 1905 г. об обязанностях преподавателей практических занятий в ремесленных и «шических училищах. - ЦЦАУК. - Ф. 707. - Оп. 227. - Спр. 12.-1905. - Арк.44-47.

розвиток справи, була матеріальна незабезпеченість більшості класів ручної праці та ремісничих відділень у згаданих закладах.

Вважаємо, що існували інші причини: нестача навчального часу, що виділявся на заняття з трудового навчання; необов'язковість вивчення предмету; неможливість забезпечити попит учнів на навчання через відсутність приміщень, належного устаткування, відповідної кваліфікації вчителів і коштів.

Водночас, постала необхідність наукової розробки методики трудового навчання, створення навчальних програм і посібників. Перша програма з ручної праці була розроблена у Петербурзькому вчительському інституті у 1884 році. Викладач інституту К. Цируль запропонував програму для початкових шкіл, в основу якої взяв шведську систему О. Саломона. Її основними характеристиками були: регламентованість роботи; послідовність виготовлення предметів; точність розмірів кожного з них; послідовність операцій; вибір певної породи дерева, а також необхідного інструментарію. В Україні програму активно підтримували А. Мирза, В. Фармаковський, Ф. Єфімов та ін.⁷⁷⁵.

Провідну роль у розвитку ремісничої освіти в Україні відіграли Херсонські семінари народних учителів з ручної праці, які проходили в 1903-1905 роках. Лектор цих методичних зібрань М. Гошкевич узагальнив різнобічний досвід навчання ремеслу в Україні й сформував педагогічну систему трудового навчання, яка мала сприяти розвитку в учнів самостійності, точності, акуратності, уваги, старанності. Варто зазначити, що система містила ряд прогресивних положень, але мала й певні недоліки, оскільки праця учнів зводилася лише до вивчення основ окремих ремесел і не мала ознак системності⁷⁷⁶.

Значну роботу щодо впровадження в школах вивчення ремесел проводила комісія, створена при Херсонській дирекції народних училищ на початку ХХ століття. Комісія дійшла висновку про необхідність докорінного реформування навчання праці на основі зв'язку її з життям і забезпечення розвитку самостійної художньо-технічної творчості учнів. У напрямку пошуків нових шляхів здійснення трудового навчання працювали і вчителі-практики⁷⁷⁷.

⁷⁷⁵ *Становление технического образования в Уфимской губернии в доревшпоционшій период* [Електронний ресурс] / [Т. М. Аминов] // Нефтегазовое дело. - 2005. - Режим доступа: <http://www.ogbus.ru>.

⁷⁷⁶ *Гогель С. Удаление невинных детей из тюрем* / С. Гогель // Трудовая помощь. - 1898. - № 9. - С. 124-132.

⁷⁷⁷ *По вопросу о постановке ремесленного и технического обучения в начальных училищах* // Циркуляр по Одесскому учебному округу. - Одесса : Типография Акционерного Южно-Русского Общества Печатного Дела (Пушкинская, собств. дом № 20), 1901. - № 6, - С. 524-528.

Навчально-виховну діяльність у ремісничих училищах, школах, класах досліджуваного періоду важко назвати стійким педагогічним явищем. Формально існували розроблені навчальні плани й статуту училищ і шкіл, у яких було закріплено зміст, організацію навчання й виховання учнів цих навчальних закладів. Але вони постійно підлягали змінам, пов'язаним з трансформаціями у виробничих стосунках, галузевій структурі промисловості й сфері послуг, технологічних характеристиках підприємств. Окрім того, ремісничі училища й школи накопичували власний професійно-педагогічний досвід, який також впливав на внесення змін до змісту навчально-виховного процесу⁷⁷⁸.

Історичні дані свідчать, що навчальні плани ремісничих і нижчих технічних училищ, які було затверджено Міністерством народної освіти у 1889 році, були далекими від досконалості. Так у нижчих технічних та ремісничих училищах загальноосвітня підготовка учнів була мінімальною, ігнорувалася й спеціальна теоретична підготовка. Загальноосвітні предмети займали приблизно 1/5 частину навчального часу⁷⁷⁹.

Ремесло як навчальна дисципліна входило до змісту навчання земських шкіл, народних училищ, міністерських училищ. Так у земських школах Херсонської губернії викладалися рукоділля, столярне, швейне, бондарське ремесла, а також садівництво, городництво, шовківництво, бджільництво та ін. У Єлисаветградському повіті наприкінці XIX століття існувало 180 народних училищ, зміст освіти яких передбачав наявність ремісничих предметів. Велика кількість народних училищ до змісту навчання включили роботу на землі (61 училище), рукоділля (48 училищ), городництво й садівництво (38 училищ).

Практика діяльності ремісничих навчальних закладів показує, що *виховний процес* у них мав свої відмінності, пов'язані, насамперед, з тим, що учні фактично весь день знаходилися під опікою вчителів та майстрів. Тому педагогічні колективи мали можливість будувати виховний вплив з урахуванням «безпосереднього впливу на моральне життя учнів», як писав у 1903 році попечитель Київського учбового округу⁷⁸⁰. При цьому основним засобом виховання в ремісничих навчальних закладах визначалося **ремесло** - як праця, виховний вплив якої не викликав у педагогів сумніву, і як майбутня професійна діяльність, що мотивувала поведінку вихованців. Тому, як правило, начальники ремісничих училищ і шкіл відзначали, що особливих порушень

⁷⁷⁸ Там само.

⁷⁷⁹ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа за 1901 г. - ЦДІАУК. - К. : Тип-граф. Кушнарєв и К., 1902. - С.47-68.

⁷⁸⁰ *Отчет* попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1903 г. - ЦДІАУК. - К., 1904. - С.43.

установлених для учнів правил, не спостерігалось⁷⁸¹. Наприклад, у 1903 році «незадовільно» з поведінки отримав лише один учень Новозибківського сільськогосподарського училища, а «задовільно» - один учень Ніжинського училища, два - Чорнобильського, один - Глузівського. Всі інші учнів отримали за поведінку відмінні та хороші оцінки⁷⁸².

Аналіз архівних джерел свідчить, що у ремісничих навчальних закладах застосовувалися *методи стимулювання*, до яких можна віднести: заохочення учнів ремісничих училищ благодійними стипендіями; виплату учням частини виручених від продажу виробів коштів у вигляді матеріального заохочення; видання рекомендаційних листів випускникам ремісничих училищ під час влаштування їх на роботу тощо. Однак іноді до учнів ремісничих училищ застосовувалися і покарання, в тому числі й тілесні. Так на засіданні ради інспекцій народних училищ Південно-Західного краю 19 квітня 1900 року розглядалося питання «Щодо покарання різками учнів Десятківської ремісничої школи». Виявилося, що раді інспекцій стало відомо про випадки таких покарань у ремісничому навчальному закладі й було вирішено наступне: «Рада інспекції, заслухавши, що стосовно двох учнів Десятківської ремісничої школи було допущено застосування тілесних покарань у двох випадках, хоча й без відома директора школи ... Пан інспектор народних училищ 1-го району Київської губернії в представленні за №496 від 14 квітня 1900 року підтвердив дійсність наведеної обставини. Постановити: прийняти до відома такий небажаний факт у житті навчального закладу і прийняти всі необхідні заходи щодо недопущення таких фактів у ввірених інспекції народних училищах Південно-Західного краю»⁷⁸³.

Ремісничі навчальні заклади диференційовано вирішували питання контролю за успішністю, виключення учнів з училищ і шкіл, переведення їх з одного ремісничого відділення до іншого. Так, у Гнедінському ремісничому училищі Катеринославської губернії всіх вихованців училища поділили на дві групи: 1) учні, які навчалися і в класах, і в майстернях; 2) учні, які навчалися лише в майстернях. До другої групи входили невстигаючі учні, які вчилися лише практичним навичкам ремесла. Документи, свідчать, що таких учнів переважно виключали з училищ; однак навчальна рада Гнедінського ремісничого училища вирішила, що більш ефективним буде переведення таких учнів до практичних класів. Окрім цього, до порушників навчального процесу застосовувалися й інші методи

⁷⁸¹ Там само. - С.43.

⁷⁸² Там само. - С.48-49

⁷⁸³ *По предмету* наказаний розгами учащихся Десяткинской ремесленной школом. - ЦЦАУК. - Ф. 707. - Оп. 227. - Спр. 51. - 1900. - Арк.4-5. , #: Г

покарання - переселення з пансіонів на приватні квартири, позбавлення стипендій тощо⁷⁸⁴.

Отже, у навчальних закладах різного типу (попри типові вимоги до змісту освітнього процесу) викладання основ ремесла проводилося на різному методичному й організаційному рівні, що було спричинено локальною соціокультурною та професійно-кадровою ситуацією. Неабиякий вплив на розвиток ремісничої освіти в регіонах справляв розвиток місцевих галузей промисловості, що визначало соціальне замовлення на головні види професій, необхідні для підприємств та закладів сфери послуг. Тому можна характеризувати розвиток ремісничої освіти протягом досліджуваного періоду як регіонально залежний. Зміст, форми та методи навчання ремеслу детермінувалися як загальною соціально-економічною та соціокультурною ситуацією в регіоні, так й індивідуальним професійним рівнем педагогічних кадрів у ремісничих школах та ремісничих класах при інших типах навчальних закладів. -- <

У дослідженні визначено головні чинники розвитку ремісничих навчальних закладів на Правобережній Україні у другій половині XIX - на початку XX століття та місце ремісничих навчальних закладів у загальній системі освіти України. Виокремлено такі групи чинників становлення та розвитку ремісничої освіти на Правобережній Україні у другій половині XIX - на початку XX століття: соціально-економічні (розвиток промисловості й торгівлі, велике залізничне будівництво, запровадження елементів капіталістичного виробництва в сільському господарстві в другій половині XIX століття), соціокультурні (зростання рівня усвідомлення місцевими громадами необхідності заснування ремісничих навчальних закладів як осередків формування грамотної, професійно підготовленої особистості; зростання ролі громадської ініціативи у створенні та розвитку ремісничих навчальних закладів), нормативно-правові (загально-організаційні) - створення нормативно-правового поля діяльності ремісничої освіти в державі, затвердження зразкового статуту ремісничих училищ, розробка інструктивно-правових матеріалів щодо діяльності ремісничих навчальних закладів.

Проаналізований у ході дослідження масив історичних матеріалів дає змогу встановити три етапи розвитку ремісничої освіти на Правобережній Україні у другій половині XIX - на початку XX століття:

1) етап **стихійного розвитку** - 1861-1888 рр.; на цьому етапі ремісничі навчальні заклади створювалися під впливом регіональних потреб, на кошти місцевих громад чи земств;

⁷⁸⁴ *Професійна освіта в Олександрівському повіті* [Електронний ресурс] / [В. Г. Ткаченко] // Збірник наукових праць. - Режим доступу : <http://www.zsu.zp.ua/pu/uk/articles/43.pcif>.

нормативно-правове поле діяльності таких навчальних закладів тільки починало оформлюватися; єдиної системи професійно-технічної освіти ще не було, і ремісничі навчальні заклади слабо виокремлювалися як окрема ланка системи професійної освіти; ці заклади працювали за індивідуальними статутами, зразкового загальнодержавного статуту ще не існувало; оскільки

2) етап **першого правового оформлення** - 1888-1905 рр.; у цей період ремісничі навчальні заклади значно зросли в кількісному відношенні; ускладнилася їх структура; з'явилися перші нормативні акти, що безпосередньо регулювали діяльність ремісничих навчальних закладів, відділивши їх від інших промислових чи технічних навчальних закладів; діяльність ремісничих училищ та шкіл стала регламентуватися внутрішніми статутами; розроблялися типові навчальні плани, програми; накопичувалася наукова педагогічна думка в галузі професійно-технічної освіти;

3) етап **громадської ініціативи** - 1905-1918 рр.; на цьому етапі значно виросла роль громадських організацій (спілок підприємців, купецьких зібрань, просвітницьких і благодійних товариств, громадських товариств соціального спрямування) у створенні й підтримці ремісничих навчальних закладів; відбувалося наростання ознак системності в розвитку ремісничої освіти в державі; проводилися з'їзди діячів у галузі ремісничої й технічної освіти, які регламентували зміст та специфіку діяльності ремісничих навчальних закладів.

Виявлено специфіку організації навчального процесу, соціально-побутової сфери ремісничих навчальних закладів на Правобережній Україні. Встановлено, що навчальні плани та програми ремісничих навчальних закладів до 1889 року формувалися переважно стихійно. Діяльність більшості ремісничих навчальних закладів здійснювалася за традиційною класно-урочною системою. Показано, що протягом досліджуваного періоду впорядковувалося матеріально-технічне й кадрове забезпечення навчального процесу в ремісничих навчальних закладах.

Аналіз історичному матеріалу «начальних закладах».

Аналіз історичних матеріалів дозволяє стверджувати, що організація діяльності ремісничих навчальних закладів на Правобережній Україні в досліджуваній період дедалі більше регламентувалася державними освітніми органами, а також набувала ознак системності й активно обговорювалася в педагогічній пресі, серед громадськості, на засіданнях земств та з'їздах. Поступово ремісничі училища та школи ставали повноправними компонентами загальнодержавної системи професійно-технічної освіти й узгоджували свої відносини з іншими учасниками освітнього процесу.

Тенденції розвитку ремісничої освіти на Правобережній Україні в досліджуваний період визначаємо як двоякі: по-перше, у зв'язку з розвитком промисловості й зростанням міст, що потребували дедалі більше кваліфікованих робітничих кадрів; по-друге - відповідно до можливостей місцевих громад та земств, які прагнули до відкриття ремісничих шкіл, відділів, класів при народних училищах.

Спеціалізація ремісничих навчальних закладів визначалася, насамперед, потребами промислового розвитку регіону. Так Південь України потребував ремісничих навчальних закладів вибудованого і машинобудівного спрямування; Центр - машинобудівного; Правобережжя - сировинно-переробного.

Зміст освіти в ремісничих навчальних закладах Правобережної України досліджуваного періоду не був константою і змінювався залежно від типу ремісничого навчального закладу (училище, школа ремісничих учнів, нижча реміснича школа, ремісничий клас, ремісниче відділення) та його спеціалізації. Зміст освіти в ремісничих навчальних закладах включав: наукові предмети (Закон Божий, російська мова, географія, історія, арифметика, алгебра, геометрія, фізика, механіка, технологія металів і деревини, рахунок); графічні мистецтва (правопис, креслення, малювання); спів; практичні заняття в майстернях. Як свідчать вивчені історичні джерела, однозначного ставлення до співвідношення теоретичних і практичних навчальних дисциплін у змісті навчання ремісничих навчальних закладів не було.

Як свідчать досліджені історичні джерела, в історії ремісничої освіти в Україні в досліджуваний період виробилося кілька основних форм навчання ремеслу: предметна система виробничого навчання; речова система; операційна система.

Навчально-виховну діяльність у ремісничих училищах, школах, класах досліджуваного періоду важко назвати стійким педагогічним явищем. Формально існували розроблені навчальні плани й статuti училищ і шкіл, у яких було закріплено зміст, організацію навчання й виховання учнів цих навчальних закладів. Але вони постійно підлягали змінам, пов'язаним зі змінами у виробничих стосунках, галузевій структурі промисловості й сфери послуг, технологічних характеристиках підприємств. Крім того, ремісничі училища й школи накопичували власний професійно-педагогічний досвід, який також впливав на внесення змін до змісту навчально-виховного процесу.